

प्रकरण दुसरे

ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्य

अ.क्र.	तपशील	पृष्ठांक
२.१.	: प्रास्ताविक	८ ते ८
२.२.	: ग्रामीण जीवन	८ ते ११
२.३.	: कथात्मक साहित्य म्हणजे काय ?	११ ते १३
२.४.	: ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप	१३ ते २१
२.५.	: प्रादेशिक साहित्याचे स्वरूप	२१ ते २७
२.६.	: ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्यातील साम्यभेद	२७ ते ३१
२.७.	: मराठीतील ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याची वाटचाल	३१ ते ६९
२.८.	: समारोप	७० ते ७३
२.९.	: संदर्भ ग्रंथ	७४ ते ७६

प्रकरण दुसरे

ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्य

२.१. प्रास्ताविक :

प्रस्तुत प्रबंधाचा विषय 'मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाचे चित्रण' असा आहे. यात अर्थातच कथात्मक साहित्य म्हणजे काय, याचाही अभ्यास करावयाचा आहे. तसेच मराठीतील ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याचा सुरुवातीपासून आढावा घेण्याचा उद्देशही आहे. साधारणतः १९६० नंतरच्या मराठी कथात्मक साहित्यात माणदेशाचे चित्रण विपुल प्रमाणात येऊ लागले. मराठी कथात्मक साहित्यात त्याचे महत्त्व अनेकांनी मान्य केले आहे असे असले, तरी माणदेशावरील सर्व साहित्याचा नीट विचार झालेला दिसत नाही. याचा अभ्यास न होण्याची विविध कारणे जाणवतात. या कारणांची मीमांसा करण्याचा एक हेतू या ठिकाणी आहेच. पण मुख्य म्हणजे माणदेशी कथात्मक साहित्याचा सुसूत्रपणे अभ्यास करून त्याचे वेगळेपण व वैशिष्ट्यपूर्णता दाखवण्याचा या प्रबंधाचा हेतू आहे.

संपूर्ण भारतात सुमारे पाच लाख साठ हजार खेडी आहेत. आपला देश खेड्यांनी बनलेला आहे. शेती हा खेड्यातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. यामुळे आपल्या देशाला शेतीप्रधान देश म्हणून ओळखले जाते. भारतीय खेड्यांची रचना, जातिव्यवस्था, धंदे, सामाजिक स्तरभेद यावर विचार केला; तर स्वातंत्र्यपूर्व खेडे आणि स्वातंत्र्योत्तर खेडे यात खूपच बदल झालेला दिसतो. ही सर्व व्यवस्था ज्या माध्यमाद्वारे दाखविली जाते, ती ग्रामीण व्यवस्था होय. ग्रामीण जीवनातून आकाराला येणारे, ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचे दर्शन घडविणारे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य, असे आपणास म्हणता येईल.

२.२. ग्रामीण जीवन :

ग्रामीण भागात सर्वत्र रहात असलेल्या समाजाची त्याची स्वतःची म्हणून एक संस्कृती आहे. शेती हाच या समाजाचा प्रमुख व्यवसाय आहे. या समाजाची स्वतंत्र आणि स्वयंपूर्ण अशी व्यवस्था आहे. पुरातन काळापासून खेड्यांमध्ये अनेक आचार-विचारांचे कटाक्षाने पालन केले जाते. गावात प्रत्येकजण संकेतबद्ध जीवन जगत असतो. यात कोणत्या समाजाची घरे कोठे असावीत, देवालय कोठे असावे, रस्ते कसे असावेत, याबद्दलचे संकेत काटेकोरपणे पाळले जायचे.

प्रत्येक खेडेगाव म्हणजे एक स्वतंत्र राज्यच होते. गावातील पाटील व कुलकर्णी म्हणजे त्या गावाचे सर्वस्व. ब्राह्मणांपासून ते महारा-मांगांपर्यंत अठरा पगड जातीतले सर्व लोक या व्यवस्थेमध्ये गुण्यागोविंदाने रहावेत, अशी अपेक्षा असते. शेतकरी हा गावच्या रचनेत प्रमुख असतो, तर गावातील अन्य जाती-जमातींमधील लोक (बारा बलुतेदार) त्यांना मदत करीत असतात. शेतीच्या उत्पन्नावर जसा शेतकऱ्याचा अधिकार असतो, तसाच बलुतेदारांचाही असतो. खेड्यातील जीवन हे एकमेकांवर आधारलेले असते. कृषिकेंद्रित रचना हे ग्रामसंस्कृतीचे वैशिष्ट्य असते.

पाटील-कुलकर्णी हे या संस्कृतीचे प्रमुख; तर महार, मांग, चांभार, सुतार, लोहार, न्हावी, परीट, जोशी, गुरव, कोळी इ. त्यांचे मदतनीस असतात. त्यांनाच 'बारा बलुतेदार' असे म्हटले जाते. तसेच तेली, तांबोळी, धनगर, साळी, कोष्टी, भाट, गोंधळी, डवरी, गोसावी, ठकार, जंगम, मुलाणी, वाजंत्री इ. अनेक मंडळी ग्रामजीवनाचा रथ ओढण्यात सहभागी होत असतात.

कृषिजीवनाशी संबंधित असेच सण आणि उत्सव खेड्यापाड्यात साजरे केले जातात. पोळा, दसरा, अक्षयतृतीया, गुढीपाडवा, नागपंचमी, दीपावली हे सर्व सण तसे कृषिसंस्कृतीशी निगडीत आहेत. तसेच ग्रामीण जीवनात शेतीला अनन्यसाधारण महत्त्व असते, पण शेती ही पावसावर अवलंबून असते म्हणजेच निसर्गावर अवलंबून असते. जनावरांच्या साहाय्याने शेतीची मशागत केली जाते. म्हणूनच निसर्गचक्र, पाऊसपाणी, जनावरे इ. सर्व घटकांचा कृषिसंस्कृतीत समावेश होतो. या सर्व घटकांनी मिळून ग्रामीण माणसाचे भावविश्व निर्माण होते.

शेतकऱ्याला निसर्गावर अवलंबून रहावे लागते. परंतु निसर्ग हा लहरी आहे. या लहरीपणाचा फटका शेतकऱ्याला बसतो. म्हणूनच शेतकरी हा दैववादी झालेला दिसतो. शेतकऱ्याचे अज्ञान ही एक गोष्ट शेतकऱ्याला दुःखी बनवण्यास कारणीभूत ठरते. कारण अज्ञानामुळे अनेक रूढी, परंपरा, विधी, समजुती या सर्वांचा पगडा त्याच्या मनावर पक्का बसलेला असतो. त्यातून त्याची मानसिक अवस्था घडत असते. अनेक प्रकारचे लोकभ्रम, अंधश्रद्धा जोपासल्या जातात, ते त्याच्या या ग्रामीण संस्कृतीमुळेच.

ग्रामीण संस्कृतीत परंपरेने चालत आलेले सण आणि समारंभ मोठ्या उत्साहाने आणि मनोभावे साजरे केले जातात. या सण-समारंभांना मराठी ग्रामीण संस्कृतीत अनन्यसाधारण

महत्त्व आहे. ग्रामीण संस्कृतीत कुलपरंपरा ही महत्त्वाची बाब असते. त्यामुळेच विवाह विषयक बंधने काटेकोरपणे पाळली जातात. तसेच वास्तुशांती, होमहवन, सत्यनारायण, देवदेवतांच्या यात्रा, जत्रा, बोकड कापणे, मलिदा देणे यासारख्या सर्व गोष्टी पारंपरिक संकेतानुसार अतिशय श्रद्धापूर्वक पार पाडल्या जातात. देवांना नवस केले जातात, गाऱ्याणे सांगितले जाते, इच्छित, काही मागितले जाते, नवस फेडला जातो. देवदेवस्की, देवीचा कोप, भूतबाधा, अंगात येणे, दृष्टांत होणे, चेटूक करणे, मूठ मारणे, करणी करणे, भानामती करणे या गोष्टींनाही ग्रामीण संस्कृतीत अतिशय महत्त्वाचे स्थान असते. या कुविद्येच्या जोरावर पोट भरणारे लोक ग्रामीण भागात वावरत असतात. या अशा सर्व प्रकारांमुळे खेडुतांना कर्जबाजारी व्हावे लागते.

ग्रामीण संस्कृतीचा विचार करताना खेड्यातील कुटुंबव्यवस्था लक्षात घ्यावी लागते. शेती-कसण्यासाठी माणसांची आवश्यकता भासते म्हणूनच मोठ्या कुटुंबाची, एकत्र कुटुंबाची संख्या ग्रामीण भागात वाढीस लागल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते. नातीगोती ही महत्त्वाची असतात, मुला-मुलींची लगेच ठरवताना घर श्रीमंत असावे, हे कटाक्षाने पाहिले जाते. तसेच ग्रामीण संस्कृतीत निर्माण होणारे हेवेदावे, स्वतःची प्रतिष्ठा जपण्यासाठीही या सर्व नातलगांचा वापर करून घेतला जातो. म्हणूनच ग्रामीण संस्कृतीचे हे कौटुंबिक पदर गुंतागुंतीचे असल्याचे जाणवते. घरात स्त्रियांना जास्त अधिकार नसतो. स्त्रीने फक्त 'चूल आणि मूल' सांभाळावे, हे ग्रामीण संस्कृतीने जोपासलेले मूल्य म्हणावे लागते.

ग्रामीण संस्कृतीत जातीयता कमालीची अस्वस्थ करणारी असते. जन्मावरून जात ठरते आणि जातीनुसार व्यवसाय करावा, हा परंपरेने चालत आलेला विचार आजही ग्रामीण भागात घट्ट पाय रोवून उभा असलेला दिसतो. या जातिव्यवस्थेमुळेच श्रेष्ठ-कनिष्ठ असे भेदभाव ग्रामीण संस्कृतीत निर्माण झालेले दिसून येतात. प्रत्येक माणसाने आपापल्या जातीच्या बंधनातच वागले पाहिजे, ही अपेक्षा असते. जाती-जमातीविषयी काही संकेत ठरलेले असतात. कनिष्ठ जातीतील लोकांनी रंगढंग करू नयेत, मिजास दाखवू नये, सर्वांशी नम्रतेने वागावे, उच्च जातीपुढे नतमस्तक व्हावे, अशी अपेक्षा असते. नियम मोडणाऱ्याला जाती बहिष्कृत केले जाते म्हणजेच ग्रामीण समाजरचनेत शिक्षा देण्याचा प्रकारही या पद्धतीने अस्तित्वात असल्याचे दिसते.

ग्रामीण संस्कृतीत अर्थार्जनावरून लोकांचा जीवनस्तर ठरत असतो. पाटील, कुलकर्णी, जमीनदार हे सुस्थितीत रहात असतात. व्यापार - उदीम करणारे, नोकरीधंदा

करणारे लोकही सुखी जीवन जगतात. मात्र भूमिहीन लोकांना आणि मजुरांना मात्र हलाखीत दिवस कंठावे लागतात. समाजाच्या खालच्या स्थरातील सर्वांनाच हलाखीत दिवस काढावे लागतात. बिकट परिस्थितीशी सामना करावा लागतो. कधी उसनवारी, तर कधी कर्जबाजारी व्हावे लागते ही ग्रामीण संस्कृतीतील या समाजाची शोकांतिका असते.

ग्रामीण भागात रहाणाऱ्या लोकांची भाषा बरीचशी कठोर, खडबडीत, रांगडी असते. शहरी माणसांच्या भाषेसारखी ती सभ्यतेच्या कातररीने कातरलेली नसते, तर ती नैसर्गिक असते. मनात येईल ते बोलून मोकळे व्हावे, असा विचार असतो. त्यामुळे खेड्यातील माणसाचा स्वभाव रोखठोक असल्याचे प्रथमदर्शनी जाणवते. काही नामवाचक शैलक्या शिव्यांचाही वापर या भाषेत केला जातो. पण बारकाईने पाहिल्यास खेड्यातील लोकांच्या बोलीत अकृत्रिम जिऱ्हाळा आणि जिवंतपणा ओतप्रोत भरलेला जाणवतो.

ग्रामजीवनाची ही सारी वैशिष्ट्ये ग्रामीण साहित्याची चिकित्सा करताना लक्षात घ्यावी लागतात. त्यांचा व्यवस्थित अभ्यास केल्याशिवाय ग्रामीण साहित्याच्या स्वरूपाचे नीट आणि यथायोग्य आकलन होत नाही.

२.३. कथात्मक साहित्य म्हणजे काय ? :

कथात्मक साहित्य हे सर्वाधिक मोठी जुनी परंपरा असलेला साहित्य प्रकार आहे. कल्पिलेले व अनुभवलेले अनुभव जेव्हा माणूस दुसऱ्याला सांगू लागला, तेव्हा कथेचा जन्म झाला. कथा ही मौखिक स्वरूपात व लिखित स्वरूपात गोष्टीच्यारूपाने सांगितली गेली. कथाविश्व हे अनेकपरींनी आणि प्रकारांनी संपन्न झालेले आहे. महाकाव्य, खंडकाव्य, कल्पित कथा, पुराणे, अद्भुतकथा, लोककथा, कहाणी, दंतकथा, प्राणिकथा, स्वप्नसंहिता, परिकथा, दृष्टांत, लघुकथा, कादंबरी इ. कथात्मक साहित्याचे अनेक प्रकार आहेत. तरीही या साहित्य प्रकाराचा व्हावा तितका नीट विचार झालेला दिसत नाही.

कथात्मक साहित्यप्रकारातील महाकाव्य, खंडकाव्य यांचा तात्त्विक विचार प्राचीन साहित्यशास्त्रात झालेला आढळतो, पण कथात्मक साहित्यात मोडणाऱ्या अन्य साहित्यप्रकारांचा तात्त्विक विचार फारसा झालेला दिसत नाही. इंग्रजी साहित्यात लघुकथा, कादंबरी यांचा विचार करणारे ग्रंथ लिहिले गेले असले, तरी संकल्पनांची निश्चिती मांडण्याइतपत ते काटेकोर नाहीत. मराठीत कथा आणि कविता यांचा विचार करणारे ग्रंथ

अपवादात्मक स्वरूपात सापडतात. ज्या ग्रंथातून कथात्मक साहित्याचा तात्त्विक विचार झालेला आहे, तो त्या त्या साहित्य प्रकाराच्या संकेतव्यूहांच्या पलीकडे गेलेला दिसत नाही.

कथात्मक साहित्याची जुनी परंपरा लक्षात घेता त्यातील मौखिक परंपरेमुळेच कथात्मक साहित्याला बळकटी आलेली दिसते. तसेच इतर भाषांकडूनही कथात्मक साहित्य मराठीत आलेले आहे. याबाबत गं. बा. सरदार म्हणतात, “मराठी वाङ्मयाचा इतिहास जरी पाहिला, तरी कथात्मक वाङ्मयात एकीकडून ‘पंचतंत्र’, ‘हितोपदेश’, ‘बालबोध मुक्तावली’ यासारखे संस्कृतकडून आलेले कथात्मक साहित्य दिसते. तर ‘वेताळपंचविशी’, ‘बालमित्र’ यासारखे ग्रंथ परकीय भाषेतून आल्याचे दिसते.”^१ त्यामुळेच मराठीत कथात्मक साहित्याची जुनी परंपरा दिसते. असे असले, तरी कथेतील निवेदकही कथेच्या कलात्म गरजेनुसार, स्वतःच्या कथादृष्टीनुसार व श्रोत्यांच्या भानानुसार घटनांच्या नैसर्गिक कालक्रमात आवश्यक तो बदल करीत असतो. म्हणूनच प्राचीन कथात्मक साहित्यात माणसाने पशु-पक्षांचे रूप धारण करणे, पशु-पक्षांना मानवाची भाषा बोलता येणे, हाताच्या करंगळीवर पर्वत उचलून आणणे, मेलेला माणूस जिवंत करणे अशा अशक्यप्राय गोष्टी सहज शक्य असतात. त्यामुळे कथात्मक साहित्याची कल्पिताकडे असलेली ओढ जाणवते.

साधारणतः कथा, कादंबरी, नाटक, महाकाव्य, खंडकाव्य, आख्यानपर कविता, पोवाडा आदी साहित्यप्रकारांना कथात्मक साहित्य म्हणतात. बदलत्या काळानुसार कथात्मक साहित्याचे स्वरूपही बदलत गेल्याचे दिसते. या बदलत्या काळानुसार कथात्मक साहित्य म्हणजे काय, त्याचे स्वरूपविशेष कोणते, या प्रश्नांचा विचार अभ्यासकांनी करण्यास सुरुवात केलेली दिसते. पण या अभ्यासाला पूर्णता आल्याचे दिसत नाही. परंतु यातून कथात्मक साहित्याच्या संकल्पनेच्या आकलनाला स्पष्टता येणार आहे. कथात्मक साहित्याची व्याख्या करणे किंवा तिचा शोध घेणे, हे त्यामुळेच कठीण होते. त्यामुळे चर्चेतून कथात्मक साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट करणे इष्ट ठरते. “कोणत्याही कथात्मक साहित्यात कोणी एक निवेदक हा शब्दाच्या माध्यमातून कोणत्या तरी श्रोत्याला कोणतीतरी गोष्ट / कथा विशिष्ट दृष्टीने व पद्धतीने सांगत असतो,” असा कथात्मक साहित्याचा स्वरूपविशेष गंगाधर पाटील यांनी सांगितला आहे.^२ यावरून गंगाधर पाटील यांनी “एकामागून एक या क्रमाने येणाऱ्या कल्पित घटनांच्या अनुक्रमाचे निवेदकाने विशिष्ट दृष्टीने व विशिष्ट रीतीने केलेले शब्दरूप निवेदन म्हणजे कथनरूप साहित्य होय”, अशी व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.^३ यातील ‘निवेदन’ ही संज्ञा विशिष्ट प्रकारची देवघेव, संप्रेषण सूचित करते. यात निवेदन करणारा

कोणीतर एक निवेदक असतो. हा निवेदक कोणातरी श्रोत्याला 'काहीतरी' सांगत असतो. निवेदक हा कथेतील आशयाचा वाहक असतो. हा आशय निवेदक शब्दातून सांगतो, तेव्हा तेथे साहित्यरूप येते. मग त्याचे कथा, कादंबरी असे वेगवेगळे प्रकार पडतात.

कथात्मक साहित्यात घटनांचा अनुक्रम कथन केला जातो. लेखक तो विशिष्ट आशयसूत्रानुसार करत असतो. या ठिकाणी लेखक विशिष्ट जीवनदृष्टी स्वीकारून घटना घडवित असतो. त्यांची गुंफण होते. या गुंफणीला एक मूल्यदृष्टी असते. त्यामुळे निवेदक विशिष्ट पद्धतीचा स्वीकार करून निवेदन करत असतो. आपल्या निवेदनातून वाचकाच्या मनात एक गोष्ट तयार करत असतो, ही म्हणजे आशय होय. हा आशय तयार होण्यासाठी घटना, व्यक्तिरेखा व स्थलकालबद्ध वातावरण यांची गरज असते. या तीन घटकांना कथात्मक साहित्यात महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यामुळेच आशयसूत्र, कथानक, व्यक्तिरेखा, वातावरण, निवेदन आणि भाषा हे कथात्मक साहित्याचे, पर्यायाने कथा-कादंबरीचे मूळघटक मानले जातात.

कथात्मक साहित्यात या घटकांच्या आधारे लेखक एक अनुभवविश्व निर्माण करतो. यामध्ये माणसा-माणसामधील परस्पर संबंधाचे, त्याच्या जीवननिष्ठांचे, श्रद्धा-मतप्रणालीचे चित्रण तो करीत असतो. माणसाचे स्वतःशी, कुटुंबाशी, समाजाशी, निसर्गाशी व इतर शक्तींशी येणाऱ्या संबंधाचे चित्रण तो आपल्या कथा विश्वात करीत असतो. या विविध प्रकारच्या परस्परसंबंधातून मानसिक, सामाजिक, राजकीय, निसर्गनिष्ठ इत्यादी स्वरूपाचे मानवी अनुभवविश्व उभारले जाते. त्यातूनच कथात्मक साहित्याचे रूप उभे रहाते.

वरील विवेचनातून आपण कथात्मक साहित्याच्या स्वरूपाचा साधकबाधक विचार केला. यानंतर प्रामुख्याने मराठी ग्रामीण कथा-कादंबरी या वाङ्मयाचा अधिक विचार करावयाचा आहे.

२.४. ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप :

मराठी साहित्यात सर्वसाधारणपणे 'ग्रामीण साहित्य' हे १९२५ पासून उदयाला आलेले दिसते. ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा व स्वरूप एकूण मराठी साहित्यापेक्षा वेगळ्या आहेत. प्राचीन मराठी साहित्यात ग्रामीणत्वाच्या खुणा सापडत नाहीत असे नाही. त्यात आपणाला मुकुंदराजांच्या 'विवेकसिंधू' (रचनाकाळ इ.स. ११८७) या आद्य मराठी काव्यग्रंथापर्यंत मागे जाता येते. यातील काही ओव्यांचा भाग हा लोकवाङ्मयातून घेतल्याचे निदर्शनास येते. परंतु

खऱ्या अर्थाऱे गुरामीण जीवऱाचे दरुशन ढररठी सलहऱ्यातून १९२ॡ ढध्ये येणऱ्यास सुरूवलत झलली. ँकंदरीत, ऱल सलहऱ्याऱल कलखंड ढधऱतलल, तर तऱलल डंऱऱलहऱतर वरुषलऱी डरंडरल असलऱ्याऱे दऱसते. गुरामीण संसुकृती ढ्हणून ऱर गुरामीणतेऱल वऱऱलर केलल, तर तऱलल ँक स्वऱऱत, स्वऱंडूरुण व सरुवलंगीण अशी जीवऱनशैली असते. ही संसुकृती लुककलल व तऱलतील लुकसलहऱ्य ऱलढधून अभऱवऱकऱ हलत असते. डशऱऱी सलहऱ्यात 'डॅसुतरल' सलहऱ्यांऱी ऱी स्वतंत्र डरंडरल आहे, ती गुरामीण सलहऱ्याऱी नऱदरुशलक आहे.

गुरामीण सलहऱ्य ढ्हणऱे कलऱ, ऱलढदलही वऱऱलर करलवल ललगतु. तऱलसलठी गुरामीण सलहऱ्याऱे नलगर सलहऱ्यातून वेगळेडण सलंगणे आवशुऱक ठरते. इतर ढररठी सलहऱ्याडुरढलणे गुरामीण सलहऱ्य हे ही ँक सलहऱ्य आहे. ऱलढध्ये 'गुरामीण' हे तऱलऱे वऱशेषण आहे. तऱलढुळे ते वैशऱषुदरुशलक ठरते. खेडुऱलतील जीवऱनदरुशन ऱलढध्ये असते. ऱलसंदरुधलत आनंद ऱलदव ऱलंनऱी गुरामीण कथेऱुऱल अनुषंगलने डुढील वऱवेऱन केले आहे: "खेडेगलव, तेथील जीवऱनडदुधती, तेथील अशल रीती, शेती, तेथील नऱसगुलशी, ढलतीशी असलेलल ढलनवी डण डुरदेशनऱषुठ वैशऱषुडूरुण संढंध, तेथील ँकूण संसुकृतीलल ललढलेली कलही डुरलदेशऱक वैशऱषुऱे, ढलनवी जीवऱनलल तऱलऱ डुरदेशलनुसलर डडलेलुऱल आरुथऱक, सलढलऱऱक, धलरुढऱक, ऱऱलनवऱषऱक ढरुऱलदल व तऱलतून उदुढवणलरे डुरशन आणऱ सढसुऱल इतुऱलदी गुरुषुऱुनुसलर अनुढूतीलल ललढलेली वैशऱषुऱे तऱल कथेत येतलत."४ तऱलंऱे हे वऱवेऱन गुरामीण कथेढुरुढरऱऱ सढगुर गुरामीण सलहऱ्याललही ललगू डडते. ढ्हणऱेऱ गुरलढऱीवऱनलतील अनुढवलत कृषऱवुऱवसुथेलल ढहऱुव असलुऱलऱे नऱदरुशलनलस येते.

सलहऱ्यनऱरुढऱी ही लुकलंऱुऱलढधूनऱ हलत असते. सलहऱ्यऱक आडलुऱल अनुढवलंऱी अभऱवुऱकऱी सलहऱ्यातून करीत असतु. सलढलऱऱक जीवऱनलतील अनुढव तु शढुदढदुध करीत असतु. ढ्हणूनऱऱ आनंद ऱलदव ढ्हणतलत, "सलहऱ्यालल कललसुवलदलऱुऱल डलतळीवर ँक कलललवसुतू ढ्हणून सुथलन असतेऱ. शऱवलऱ ती ँक सलढलऱऱक वसुतूही असलुऱलने तऱल संदरुधलतही सलहऱ्यालल ढहऱुव डुरलढुत हलते."५ सलहऱ्य हे सलढलऱऱक ऱडलढुडीशी नऱगडऱत असते. सधुऱलऱुऱल कलळलऱल वऱऱलर केलल, तर गुरलढरऱऱनेढध्ये खूड ढदल ऱडून येणऱ्यास सुरूवलत झललेली आहे. तऱल सरुवलंऱल डरऱणलढ सलहऱ्यावर नऱशऱऱतडणे हलत असतु.

ऱलउलऱ नलगर सलहऱ्य हे ऱलगतऱक गुंतलगुंतीऱुऱल वुऱवहलरलंनऱी ढरलेले आहे. सरुव उदुगु, वुऱलडलर हल शहरलंढधून ऱललतु. तऱलढुळे शहरलतील ही केंदुरे सढुदुधऱऱी ढनली आहेत. तऱलढुळे आऱ खेडे आणऱ शहर ऱलत खूड अंतर वलढलेले दऱसते. खेडुऱलऱी रऱऱनल आणऱ संसुकृती ही

शहराची रचना आणि संस्कृती यांच्यापेक्षा वेगळी असणे स्वाभाविक आहे. त्यामुळे मानवी स्वभावात फरक पडत गेलेला दिसून येतो.

ग्रामीण व्यवस्थेची स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण अशी रचना आहे. सर्व माणसे एका विशिष्ट बांधिलकीने बद्ध असतात. ही स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था नेमकी कशी आहे, तिचे घटक कोणते आहेत, याचाही विचार करावा लागतो. यासंदर्भात नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, “कृषिकेंद्रित, निसर्गसन्मुख आणि आदिमतेशी संवाद साधू पाहणारी स्वतंत्र अशी व्यवस्था म्हणजे ग्रामीण व्यवस्था होय.”^६

महाराष्ट्रातील ८० टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. ग्रामीण भागात शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतकरी हा त्या समाजरचनेचा केंद्रबिंदू आहे. शेतीशी निगडित अशी समाजरचना आहे. त्यामुळे बाराबलुतेदार व शेतकरी यांचा घनिष्ठ संबंध असतो. प्रत्येकाचे व्यवसाय भिन्न असूनही त्यात सामूहिकता दिसते. हे ग्रामजीवन एकमेकांवर अवलंबून असते. व्यक्तिजीवनाची पाळेमुळे समाजजीवनात खोलवर रूजलेली असतात. त्यामुळे त्या त्या साहित्यिकांतून निर्माण होणाऱ्या साहित्यात त्याच्या समाजजीवनाचे प्रतिबिंब आकार घेते. साहित्यिकाच्या वास्तव जीवनाचा प्रत्यय त्याच्या साहित्यामध्ये येतो. ग्रामीण साहित्यात शेतकरी, त्याचा व्यवसाय, बलुतेदारी, जातिव्यवस्था, धर्मसंकल्पना, नीतिसंकेत, अंधश्रद्धा, अज्ञान, दारिद्र्य असे अनेक पैलू सांगितले गेले आहेत. त्यांचाही विचार करावा लागतो.

२.४.१. शेती व शेतकरी हा ग्रामीण समाजरचनेचा पाया :

भारतीय संस्कृती कृषिप्रधान आहे. शेती आणि शेतकरी यांना या व्यवस्थेमध्ये अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शेती ही निसर्गावर आधारित असते. त्यामुळे त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाबद्दल ही निश्चित विचार मांडता येत नाही. शेती ही प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असते. शेतीवर शेतकऱ्याचे भवितव्य अवलंबून असते. म्हणूनच शेतकऱ्याच्या तोंडी आजही ‘काळी आई’ असा शब्दप्रयोग दिसून येतो. शेतकऱ्याच्या आर्थिक परिस्थितीनुसार वर्गवारी केल्यास त्याचे तीन गट पाडता येतात ते असे :

१. बागाईतदार : शेतीला पाणीपुरवठा करण्याची सोय असते. मजुरांकडून करून घेतात, म्हणून उत्पन्न भरपूर मिळते.

२. मध्यम शेतकरी : शेतीला पाणी पुरवठ्याची सोय नसते ती पावसावर अवलंबून असते. त्यामुळे उत्पन्न जेमतेम मिळते.
३. शेतमजूर : स्वतःची शेती असते किंवा नसतेही. दुसऱ्याच्या शेतीवर शेतमजूर म्हणून काम करतात.

ग्रामीण संस्कृती ही पुरातन काळापासून शेतीवर आधारित असलेली दिसते. आज खेड्यात परिवर्तन होत असले, तरी 'कृषिकेंद्रित रचना' हे ग्रामीण संस्कृतीचे प्रमुख वैशिष्ट्य पुढेही राहिल, यात शंका नाही. कृषिकेंद्रित रचनेमुळे शेतकरी दैववादी बनलेला दिसतो. अशावेळी तो निसर्गाची पूजा करण्यासाठी आतुर झालेला असतो. नारळीपौर्णिमा, वट सावित्री, दसरा, गुढीपाडवा हे सण निसर्गाची पूजा करण्यासाठीच निर्माण केल्याचे दिसते.

शेती करण्यासाठी प्राणी आवश्यक असतात. त्यामुळेच गायीला पुरातन काळापासून मान दिला जातो. श्रावणी पोळ्याला बैलांची पूजा केली जाते. शंकराचे वाहन नंदी, तसेच शंकराचा वार सोमवार म्हणून सोमवारी बैलाला सुद्धी असते. राखणदार म्हणून कुत्र्याचा गौरव होतो. उंदरांचा नायनाट करणारा नाग म्हणून नागपंचमीला नागाची संरक्षक म्हणून आराधना केली जाते. धनगर समाज मेंढ्या-बकऱ्यांचा कळप संभाळूनच स्वतःचा उदरनिर्वाह करतो. पाऊस नाही पडला, तर आश्विन महिन्यात कृष्ण-पक्षात पावसाला नैवेद्य दाखविण्याची प्रथा आहे. दुधासाठी गाई-म्हर्शांचा सांभाळ केला जातो. शेतीला जोडधंदा म्हणून अनेकजण कोंबड्या पाळताना दिसतात. शेतकऱ्याचा स्वभाव सोशीक बनलेला असतो. तो आपल्या शेतावर प्रेम / माया करताना दिसतो. शेतीत प्रामाणिकपणे राबतो. म्हणून शेतीशी निगडित सर्व कामांची, सणांची तो मनोभावे पूजा करताना दिसतो. यासंदर्भात नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, "ग्रामीण जीवनामध्ये शेती, शेतीशी निगडित पाऊस, शेतीशी निगडित कालचक्र, शेतीशी निगडित जनावरे आणि अशाच इतर सर्व घटकांचा समावेश आपण कृषिसंस्कृतीत करतो. त्यामुळेच या सर्व घटकांभोवती ग्रामीण माणसांचे स्वतंत्र असे भावविश्व निर्माण होताना दिसते."७

२.४.२. जातिव्यवस्थेमधील उच्च -नीचता :

ग्रामीण व्यवस्थेमध्ये जातीयता हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कृषिकेंद्रित जीवनव्यवस्था असल्यामुळे शेतकरी व बलुतेदार यांच्यामधील संबंध व त्यातून व्यक्त होणारी जीवनमूल्ये सतत प्रवाही राहिलेली जाणवतात. जातीयता हे ग्रामजीवनाचे एक वैशिष्ट्य

म्हणावे लागेल. यांत स्पृश्य-अस्पृश्य असा भेदभाव दिसतो. महार, मांग, चांभार, ढोर या सर्वांना अस्पृश्य मानले गेले व राहिलेले सगळे लोक स्पृश्यात मोडणारे होत. त्यामुळे या अल्पसंख्य समाजावर स्पृशांकडून अन्याय होताना दिसतो. धर्मकार्यामध्ये स्पृश्य-अस्पृश्य असा भेदभाव तीव्रतेने जाणवतो. त्यात ग्रामदैवतांच्या यात्रेच्या वेळी प्रसादाचा अग्रहक पाटील कुलकर्ण्यांचा; शाळेत अस्पृश्यांच्या मुलांना वर्गात बसून दिले जात नसे. देवाची पालखी उचलण्याचा हक्क फक्त पाटलांकडेच असतो; क्वचित प्रसंगी 'रोटी' व्यवहार मान्य केला जातो, पण 'बेटी' व्यवहारबाबतच्या भिंती खूपच मजबूत बनविल्या आहेत. त्यामुळेच ग्रामीण समाजरचनेत नागर समाजरचनेइतका झटपट बदल होताना दिसत नाही.

ग्रामव्यवस्थेतील अंतर्गत रचना ही आलुतेदार-बलुतेदार यांच्यातील व्यवसायावरून ठळकपणे निदर्शनास येते. या समाजरचनेत बलुतेदाराला खूप महत्त्व आहे. बापाचा व्यवसाय मुलाने पुढे चालवावा, असा जणू काही अलिखित नियमच असतो. लाकडी साहित्य सुताराने, कातडी साहित्य चांभाराने, महाराने मयताचा सांगावा घेऊन जाणे, तराळाने दवंडी देणे, गुरवाने देव-देवतांची स्वच्छता ठेवणे, रामोशाने राखण करणे अशा विविध स्वरूपाच्या परंपरा कायमस्वरूपी चालविल्या जातात. जात आणि त्यांचा व्यवसाय यावरून काही म्हणी तयार झाल्याचे दिसते. उदा. 'बामणाघरी लिवणं, कुणब्याघरी दाणं, महाराघरी गाणं', 'अस्वलापेक्षा दरवेशाचा दंगा जास्त.'

आजही खेड्यात जातिव्यवस्था प्रबळ असल्याचे जाणवते. प्रत्येक माणसाला आपल्या जातीचे संकेत, रूढी, परंपरा घेऊनच जीवन जगावे लागते. आज यामध्ये पुष्कळ कलह होत असले, तरी ग्रामरचना बदललेली दिसत नाही. म्हणूनच ग्रामीण व्यक्ती ही स्वतःच्या कुटुंबाला बांधलेली असते, तर कुटुंब हे जातीला बांधलेले आणि जात ही ग्रामरचनेला बांधलेली असते, हे स्पष्ट जाणवते.

२.४.३. दारिद्र्य हा खेडुतांना शाप :

प्रत्येक माणसाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या मूलभूत गरजा आहेत. ह्या मूलभूत गरजा ग्रामीण भागात माणसाला सहज प्राप्त होत नाहीत. यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतात. बऱ्याचदा त्यात अपयश येते आणि त्यामुळे माणूस निराश, हताश बनतो. मग 'जगणं' ही सुद्धा माणसाला शिक्षा वाटू लागते. अडाणीपण, अज्ञान यामुळे ग्रामीण भागात दारिद्री माणसांची संख्या तुलनेने जास्त जाणवते. त्यात माणदेशातील माडगूळकरांची माणदेशी

माणसे असोत, नाही तर आटपाडी परिसरातील शंकरराव खरात यांची दारिद्र्याशी सतत झगडणारी माणसे असोत, यातील महत्त्वाचा भाग म्हणजे कमालीचे दारिद्र्य. यावरती उपाय म्हणून माणूस अन्य मार्ग शोधण्यास सुरूवात करतो.

ग्रामव्यवस्थेत उत्पन्नाचे सर्व मार्ग संपले की, मग माणसाला चोरी करावीशी वाटते. त्यातून सुगीच्या दिवसात ज्वारीची कणसे कापून नेणे, जनावरांसाठी चान्याची चोरी करणे, पोटासाठी एखाद्या मळ्यातून पालेभाजी (गवारी, वांगी, भेंडी, पालक, मेथी) ची चोरी करणे असे अनेक प्रकार घडताना दिसतात. पोटासाठी माणसाला अशी चोरी करावी लागते. त्याची कबुलीही ताबडतोब मिळते. त्यामुळेच ग्रामीण साहित्यात व्यक्तिर्केन्द्रितता असल्याचे निदर्शनास येते.

२.४.४. नीती - अनीती, श्रद्धा, धर्म, संकेत यांनी साकारणारे व्यक्तिमनः

समूहजीवन हे ग्रामीण जीवनाचे वैशिष्ट्य आहे. आपल्या भोवतालच्या वांतावरणानुसार आपले मन घडत असते. संस्कारातून संस्कृती आणि संस्कृतीतून मनाची घडण होते. यातून व्यक्तिमन आकार घेते. ग्रामीण भागात धर्मसंकेत प्रामुख्याने दिसून येतात. आपल्या कुलदैवतावर प्रत्येकाचा भरवसा असतो. तसेच म्हसोबा, वेताळ, बिरोबा, यमाई या देवतांवर भरवसा असतो. धर्माच्या नावावरच समाज एकसंध राहिलेला दिसतो.

धर्म हा विधी आचरणाने अस्तित्वात येतो. धर्माला चिकित्सा मान्य नसते. कोठेही, कोणालाही न भेटलेल्या देवावर विश्वास ठेवला जातो, हेच धर्माचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागते. रूढ परंपरा सोडण्यास ग्रामीण माणूस तयार होत नाही. अतिशय सुसूत्र पद्धतीने तयार केलेले आणि अनुष्ठाने असे ग्रामजीवन धर्माला खूप महत्त्व देते. यात विवाह, बारावं, चातुर्मास, मुंज, नैमित्तिक कर्मे, व्रताचरण, नवस, बारसं, पाचवी पुजणे वगैरे अनेक विधी, श्रद्धा आणि धर्म यांच्या संगतीने निर्माण झाले आहेत आणि आज ते टिकून असलेले दिसतात.

माणसाचे मन हे कधीही न उलगडणारे असे गूढ कोडे आहे. मनात अनेक गोष्टी येतात व त्याविषयी आपण स्वप्ने पहायला लागतो. अशी अनिर्बंध मनाला बंधनात बांधण्यासाठी संकेताची निर्मिती झालेली दिसते. अमावस्येला भुतांचा मेळावा असणे, भूतबाधेवर उतारा देणे, दृष्ट काढणे, 'शपथ' या शब्दात तसा विशेष अर्थ नाही पण एखाद्या घटनेचा अतिरेक थांबवण्यासाठी म्हणून बंधन निर्माण झाल्याचे दिसते. अशा अनेक गोष्टींचा समावेश यात होतो. या गोष्टी का कराव्या हव्यात, याचा चिकित्सक विचार ग्रामीण भागात होताना दिसत

नाही. कारण ग्रामीण वातावरण अशा संकेतांना खतपाणी घालणारे असते. यावर ग्रामीण माणसे विश्वास ठेवतात. साधा ताप आला, तरी ताईत बांधला जातो. प्रयत्न करण्याऐवजी नवस बोलून वेळ व पैसा खर्च केला जातो. असे मनोधर्म हे ग्रामीण समाजरचनेची वैशिष्ट्ये म्हणावी लागतील.

२.४.५. कुटुंबव्यवस्था :

ग्रामव्यवस्थेचा विचार करताना कुटुंबव्यवस्थेचाही विचार करावा लागतो. एकत्र कुटुंबातील सर्व लोकांनी मनापासून कामे केली, तर एकत्र कुटुंबव्यवस्था ही सर्वात चांगली व्यवस्था ठरते. त्यात व्यक्तीला स्थैर्य प्राप्त होते. एकत्र कुटुंबात सर्व समावेशकतेची जाणीव होते. याउलट विभक्त कुटुंबातील माणसाची मनोरचना एककल्ली असल्याचे दिसून येते. एकत्र कुटुंबात सर्वसाधारणपणे तीन पिढ्या नांदत असतात. आजी-आजोबा, आई-वडील, काका-काकी, दीर-नणंद, आत्या वगैरे अनेक नाती असतात. यात एकीच्या भावनेला किंमत असते. ग्रामीण समाजरचनेत एकत्र कुटुंबव्यवस्था ही गोष्ट भूषणावह मानली जाते.

आजच्या ग्रामीण कुटुंबव्यवस्थेत अनेक धोके संभवतात. वाटणी झाली म्हणजे सर्व वाटणीदार चाकर न राहता मालक होतात आणि मालकीची सर्व जोखीम अंगावर पडल्यावर त्यांच्याकडून तेवढी अंगमेहनत होत नाही. अगर मालकाचे वारे अंगात शिरून त्यांना स्वतः राबण्यापेक्षा हुकमत चालविण्याची जास्त हौस वाटते. मग कष्ट करण्यासाठी घरची माणसे अपुरी पडतात म्हणजे बाहेरची लावणे भाग पडते. यातूनच मजुरांचा प्रश्न उपस्थित होतो. ग्रामव्यवस्थेला भेडसवणारी ही एक ज्वलंत समस्या म्हणावी लागेल.

ग्रामीण समाजरचेत धन-दौलत, जमीन-जुमला वगैरे स्थावर संपत्तीचा उपभोग स्त्री-पुरुष घेताना दिसतात. प्रामुख्याने यातही पुरुषांचा नंबर वरचा लागतो. कारण पुरुषसत्ताक कुटुंबपद्धती याला कारणीभूत आहे. स्त्रीच्या भावनांना कमी लेखले जाते. दुय्यम दर्जाची वागणूक तिला दिली जाते. उंबरठा ओलांडण्याचे हक्क स्त्रीला या व्यवस्थेत नसतात. त्यामुळे तिची मानसिक घुसमट होते, परिणामी, तिच्या अनेक इच्छा-आकांक्षा तिला मनामध्ये मारून टाकाव्या लागतात. खेड्यात सासुरवाशिणीला जाच केला जातो. तिच्या खाण्या - पिण्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. म्हणूनच 'पायातली वहान पायी बरी' अशी म्हणही खेड्यात रूढ झालेली दिसते.

२.४.६. निसर्गसन्मुख जीवनदृष्टी :

ग्रामीण संस्कृतीत निसर्गसन्मुख जीवनदृष्टी असल्याचे दिसते. ग्रामीण माणसांच्या व्यवसायाला अनुसरूनच त्या भूभागातील सणसोहळे साजरे केले जातात. ज्या मातीच्या कुशीत माणूस जन्मतो, त्या मातीची ओढ माणूस आयुष्यभर अतिशय श्रद्धेने, निष्ठेने जोपासतो. शेती व्यवसायाशी निगडित सर्व उत्सवांची निर्मिती झाली.

चैत्र महिन्यांत निसर्गाला पालवी फुटते. शेतीची सर्व कामे संपलेली असतात. म्हणून विवाह सोहळे पार पाडले जातात. चैत्रातच जोतीबा, सिद्धेश्वर या दैवतांची यात्रा भरविली जाते. गावोगांवच्या यात्रा याच कालावधीत असल्याचे दिसून येते. श्रावणामध्ये बैलपोळा, सत्यनारायणाची पूजा केली जाते; तर खंडेनवमीला अवजारांची पूजा करण्यात येते आणि कोजागिरी पौर्णिमेला संपूर्ण शिवाराची आराधना केली जाते. चैत्रात त्या धनगरांच्या यात्रेत भाकणूक केली जाते. तसेच हनुमान जयंती साजरी केली जाते. श्रावण हा तर सणांचाच महिना म्हणून ओळखला जातो. नारळीपौर्णिमेचा समावेशही यामध्येच होतो. भाद्रपद महिन्यात गौरी गणपतीचा सण असतो.

या सर्व सणांशिवाय यात्रा ह्या मनोरंजनासाठी, आनंद उपभोगण्यासाठी भरविल्या जातात. यात्रेत संध्याकाळच्या वेळेस हमखास 'तमाशा' हा असतोच. मरगळलेल्या मनाला चैतन्य देण्याचा प्रयत्न यामधून केला जातो. काही गावांत सोंगट्या-पट यांचा खेळ असतो. तसेच धनगरी ओव्यांची जुंगलबंदी पहावायास मिळते. यात भेदिक गाण्यांची चढाओढ चाललेली असते. तसेच कुस्त्यांचे फडही दिसतात. तसेच बारी, वाघ्या-मुर्ळी, पोतराजाची गाणी, कथा-कीर्तनेही सादर केली जातात.

वरील सर्व विवेचनावरून आपणाला यात धार्मिकता व मनोरंजन यांचा संगम पहावायास मिळतो. यामध्ये स्त्रियाही पाठीमागे नसतात. त्यांची हादग्याची गाणी, जात्यावरील ओव्या, पाळणे, पंचमीची गाणी, गौरीगीते, उपासनागीते, होळीगीते या सर्वांच्यामधून स्त्री-पुरुषांनी धार्मिकता आणि मनोरंजन यांची सांगड नवकार्यासाठी घातलेली दिसते. या निसर्गसन्मुख जीवनशैलीतूनच ग्रामीण माणसाची जडण-घडण तयार होते. म्हणून रा. रं. बोराडे म्हणतात, "खेड्यातील माणसं, त्यांच्या जीवन जगण्याच्या पद्धती, परिस्थितीनं त्यांच्या पदरी बांधलेलं अज्ञान, त्यांना उपसावे लागणारे कष्ट, सदोदित त्यांचा पाठपुरावा करणारं दारिद्र्य, यातून मार्ग

काढीत जीवन जगण्याची त्यांची चाललेली धडपड, त्यामुळे वाट्याला येणारी सुखदुःख याचं समर्थ चित्रण ग्रामीण वाङ्मयानं केलं आहे.”^६

२.४.७. लोकमानस :

समाजरचना, सामाजिक संकेत, कुटुंबपद्धती यांच्या भेदामुळे ग्रामीण साहित्य आणि नागर साहित्य असे भेद निर्माण झाले. कृषिकेंद्रित समाजव्यवस्था, जातीयता, दारिद्र्य, धर्मसंकेत, सण, उत्सव, श्रद्धा या सर्वांच्यामधून ग्रामीण मन संस्कारित होते. जीवजरचनेचा हा परिणाम आहे. या पारंपरिकतेमधून लोकमानस निर्माण होते. नागरी जीवनातील लोकमानस वेगळे असते. यामध्ये येणारा माणूस संवेदना हरवून बसलेला दिसतो. त्याला वेदनेलाच जास्त सामोरे जावे लागते. प्रत्येक माणूस आपापल्या धर्मपरंपरेनुसार जीवन जगत असतो. भौगोलिक परिस्थितीमुळे त्याची जीवनपद्धती विशिष्ट अशी झालेली असते. ही विशिष्टता शब्दरूप धारण करते, तेव्हा साहित्य निर्माण होते. वरील भाषासाहित्याव्यक्तिमत्त्वाच्या मांडणीतून ग्रामीण साहित्य आकाराला येते. एकदंरीत, ग्रामीण भूभाग, तेथील समाज, त्याचे आचार-विचार, धर्मविचार, परंपरा, जाती, नैतिकता, गावाविषयी आपुलकी या सर्व घटकांचा ज्या साहित्यामध्ये समन्वय साधला जातो, ते खरे 'ग्रामीण साहित्य' होय.

२.५. प्रादेशिक साहित्याचे स्वरूप :

ग्रामीण साहित्याबरोबरच प्रादेशिक साहित्याच्या निर्मितीला सुरुवात झाली होती. देशातील राजकीय आणि सांस्कृतिक अवस्थेत प्रादेशिक अस्मितेचे भान सर्वच साहित्यिकांना प्राप्त झाले होते. त्यातून प्रत्येकाच्या आपापल्या प्रदेशाविषयीच्या अस्मिता जागृत झाल्या आणि प्रादेशिक साहित्यनिर्मितीला सुरुवात झाल्याचे दिसते. मराठीत प्रादेशिक साहित्याला सत्तर ते पंच्याहत्तर वर्षांची परंपरा असल्याचे निदर्शनास येते.

प्रादेशिक साहित्याच्या परंपरेचा खोलवर जाऊनही विचार करता येतो. प्रादेशिक साहित्याच्या प्रेरणा इंग्रजी साहित्यात दिसतात. फिलिप्स बॅटले या इंग्रजी समीक्षकाने १८४० ते १९४० ह्या कालखंडाला इंग्रजी प्रादेशिक कादंबरीचे सुवर्णयुग असे म्हटले आहे.^९ तसेच विश्वसाहित्यात मारिया एजवर्थ हिला पहिली प्रादेशिक कादंबरीकार मानले जाते. तिची 'कैसल रेकरेट' ही शेतकरी जीवनावर आधारित असलेली कादंबरी १८१८ मध्ये प्रकाशित झाली.

याचा अर्थ असा की, प्रादेशिक साहित्याला फार मोठी परंपरा आहे. परंतु येथे फक्त मराठी प्रादेशिक साहित्याचाच विचार करावयाचा आहे.

साधारणतः १९२७-२८ सालापासून प्रादेशिक जीवनाचे चित्रण मराठी साहित्यातून प्रकट होऊ लागले. १९३० साली वि. स. सुखटणकरांनी 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' या कथासंग्रहाने मराठीतील प्रादेशिक साहित्याचा आविष्कार केला होता. हा कथासंग्रह १९३० साली प्रकाशित झाला असला, तरी त्याचे लेखन तीन-चार वर्षे अगोदर झाले होते. म्हणजेच ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्याचा उदयकाळ एकच असल्याचे निदर्शनास येते. तसेच त्यांच्या निर्मितीमागच्या प्रेरणा, प्रवाह व अभिव्यक्तीचे स्वरूप एकमेकांत मिसळल्यासारखे दिसतात. सारांश, दोहोंचा उदयकाळ, प्रेरणा व त्यांचे अभिव्यक्तीस्वरूप एकच आहे. या मूलभूत साम्यामुळेच सर्वांना 'ग्रामीण' व 'प्रादेशिक' साहित्य एकच आहे, असे वाटते.

साहित्यातील प्रादेशिकतेचा विचार करताना एक गोष्ट लक्षात येते की, प्रादेशिकतेचे ग्रामीणत्वाशी काही तरी साम्य आहे. पण या दोन्ही संज्ञा एक नाहीत. प्रादेशिक साहित्य ग्रामजीवनाला, संस्कृतीला महत्त्व देत नाही; तर ते एका विशिष्ट प्रदेशाच्या टप्प्याला महत्त्व देते. म्हणूनच प्रादेशिक साहित्यात व्यक्तिर्केन्द्रितता नसते, तर समूहर्केन्द्रितता असते, हे या साहित्याचे वैशिष्ट्य होय. प्रादेशिक साहित्यात संपूर्ण प्रदेशाला महत्त्वाचे स्थान असते. संपूर्ण प्रदेशच लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वातून साकार झाल्यासारखा वाटतो. याविषयी रा. रं. बोराडे म्हणतात, "माणसाची कातडी बाजूला काढून जसा आपण त्या माणसाचा विचार करू शकत नाही, तसाच तो विशिष्ट प्रदेश बाजूला ठेवून त्या प्रदेशातल्या व्यक्तींचा विचार करू शकत नाही. तिथल्या मातीनेच त्या व्यक्तिमनाला जन्म दिलेला असतो. त्यांच्या मनाचा धर्म हा तिथल्या निसर्गानेच घडविलेला असतो. पुढे मागे हा प्रदेश जरी सोडला, तरी त्यांच्या मनावरचे हे धर्म पुसले जात नाहीत. प्रादेशिकता अपरिहार्य आहे ती या अर्थाने."^{१०} म्हणजेच एखाद्या भौगोलिक परिसरातील निसर्ग आणि या निसर्गसानिध्यात घडत असलेला मानवसमूह यांच्या चित्रणातून आकाराला येणारा आविष्कार म्हणजे 'प्रादेशिक साहित्य' असे म्हणणे संयुक्तिक ठरेल.

प्रादेशिक साहित्यात सामुहिक जीवनाची अपेक्षा केली जाते. या संदर्भात द. भि. कुलकर्णी म्हणतात, "प्रादेशिक साहित्यात प्रादेशिक मनाचा सामुदायिक गजर ऐकू यावा लागतो."^{११} म्हणजेच प्रादेशिक साहित्यातील मन हे प्रादेशिक असते किंवा ते निसर्गाशी एकरूप झालेले असते. म्हणून निसर्गाच्या सानिध्यात राहून त्याच्याच संस्काराशी संबंधित

असणाऱ्या लोकजीवनाला प्रादेशिक साहित्यात महत्त्व प्राप्त होते. एक संपूर्ण प्रदेश साकार करावयाचा असेल, तर त्यातील एखादी व्यक्ती प्रातिनिधिक म्हणून निवडून तिचे चित्रण केल्याने ते साधणार नाही. म्हणून प्रादेशिक साहित्यात समूहजीवनाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. प्रादेशिक साहित्यात त्याठिकाणच्या भौगोलिक प्रदेशाला, सांस्कृतिक वेगळेपणाला जसे महत्त्व असते, तसेच ते सामुहिकतेलाही असते. म्हणून भूप्रदेश, तेथील मानवसमूह, त्याची वैशिष्ट्यपूर्ण बोली व निसर्ग यांची अपेक्षा प्रादेशिक साहित्यातून आपण करतो.

२.५.१. प्रदेश म्हणजे काय ? :

‘प्रादेशिक’ या शब्दाने प्रादेशिक साहित्याचे सर्व गुणधर्म समजतात की नाही, हे पाहण्यासाठी ‘प्रदेश’ आणि ‘प्रादेशिकता’ यांचे अर्थ कसे बदलत गेले, ते पहावे लागते. ‘प्रदेश’ म्हणजे भूभाग. एका भूभागाचे जीवन म्हणजे प्रादेशिकता, व हे जीवन ज्या साहित्यातून रेखाटले जाते, ते ‘प्रादेशिक साहित्य’ असे सुरूवातीच्या काळात मानले जात होते. म्हणूनच “१९३० साली मडगावच्या साहित्यसंमेलनात ‘प्रादेशिक’ ही संज्ञा प्रथम ऐकल्याचे बा. भ. बोरकर सांगतात.”^{१२} यातूनच प्रादेशिक साहित्याचे दोन अर्थ समोर आले.

१. विशिष्ट भूभागातील लोकजीवन चित्रित करणारे

२. विशिष्ट भूभागातील लेखकांनी चित्रित केलेले

एकामध्ये प्रदेशातील जीवनाला महत्त्व आहे, तर दुसऱ्यात प्रदेशातील लेखकांना महत्त्व आहे. मराठी साहित्यात ‘प्रादेशिक’ हे लेखकांचे विशेषण नाही, तर ते विशिष्ट भूभागाचे विशेषण आहे. महाराष्ट्राचे भौगोलिक भाग म्हणून कोकण, गोमंतक, माणदेश, विदर्भ, खानदेश, मराठवाडा असे वर्गीकरण करता येते. या भूभागातील जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या साहित्याला ‘प्रादेशिक साहित्य’ असे संबोधण्यात येऊ लागले.

२.५.२. प्रादेशिक साहित्याची वैशिष्ट्ये :

साहित्यातील प्रदेश हा प्रामुख्याने सामाजिक व सांस्कृतिक धाम्यांनी विणलेला असतो. ‘पुणे’ हा एक प्रदेश आहे व ‘कोकण’ हाही एक प्रदेश आहे. कोकणचे जीवन चित्रित झालेले साहित्य प्रादेशिक ठरते, तर पुण्याचे जीवन चित्रित झालेले साहित्य प्रादेशिक ठरू शकत नाही. दोहोनांही एक विशिष्ट भूभाग आहे. पुण्याचा प्रदेश हा भौगोलिक घटक आहे, तर कोकणचा

प्रदेश सांस्कृतिक घटक आहे. दोहोंनाही भौगोलिकता आहे. पण भूमीचे सांस्कृतिक स्पंदन एकातच आहे, हे प्रादेशिक साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल.

सामान्यपणे व्यावहारिक जीवनातील प्रदेश आधुनिक संस्कृतीने पुढारलेला असू शकतो, पण प्रादेशिक साहित्यातला प्रदेश हा यंत्रयुगापासून दूर, परंपरेपासून तुटलेला जाणवतो. आपण इतराहून वेगळे आहोत, हेच तत्त्व प्रदेशाला प्रदेशत्व पुरवीत असते. 'पडघवली'ची अंबावहिनी कोल्हापूर-सातान्याच्या परिसरात निर्माण व्हायची नाही, तर ती कोकणातच निर्माण होईल. 'बनगरवाडीचा'चा बाळा धनगर हा माणदेशातच निर्माण होईल, तो कोल्हापूरात नाही. म्हणजे घटना व पात्रे वेगळ्या प्रदेशात दाखवून प्रादेशिक साहित्य बदलता येत नाही. तेच प्रादेशिकतेचे लक्षणीय वैशिष्ट्य म्हणता येईल.

प्रादेशिक साहित्यात प्रदेशाचे भौगोलिक अस्तित्व जाणवते, ते सुखसमृद्धीपासून अत्यंत दूर असलेला भूखंड म्हणूनच. हा भूखंड खेडवळ असतो, आणि प्रादेशिकतेची सुरुवात ग्रामीण साहित्यात असते. म्हणूनच ग्रामीणता हे प्रादेशिकतेचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

निसर्ग हा प्रादेशिक साहित्याचा अविभाज्य घटक होय. निसर्गच तेथील प्रदेश घडवित असतो. प्रादेशिक साहित्यात निसर्ग हा कधी माणसांना मदत करतो, तर कधी त्यांना संकटात ढकलतो म्हणून प्रादेशिक साहित्यात निसर्गाची पूजा केली जाते. निसर्गाला देव मानतात. म्हणूनच निसर्ग व लोकजीवन एकरूप झालेले दिसते. त्यामुळे जीवन व निसर्ग यांची एकरूपता हे प्रादेशिक साहित्याचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

प्रत्येक प्रदेशाच्या विशिष्ट समस्या असतात. विशिष्ट संघर्ष फक्त त्याच प्रदेशात घडू शकतात. प्रादेशिक साहित्यात त्या विशिष्ट 'प्रदेशाने' संघर्ष निर्माण केलेला असतो. त्यामुळे तेथील लोकांच्या जीवन जगण्याच्या वाटा निश्चित झालेल्या असतात. म्हणून विशिष्ट जीवनसंघर्ष हेही प्रादेशिक साहित्याचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

प्रादेशिक साहित्यात समूहजीवनाचे चित्रण महत्त्वाचे असते. यासंदर्भात आनंद यादव म्हणतात, "एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकजीवन, संस्कृती, परंपरा, जीवन-संकेत, रीती, समूहजीवनातील भावभावना आणि या सर्वांतून निर्माण झालेल्या समस्या आणि जीवननाट्य यांचे दर्शन घडविण्याच्या उद्देशाने जे साहित्य लिहिले जाते, त्यांना प्रादेशिक साहित्य म्हणता येईल."^{१३} म्हणजे व्यक्तिकेंद्रित साहित्यापेक्षा हे वेगळेपण जाणवते. 'रात्रकाळी

घागरकाळी', 'चक्र', 'गारंबीचा बापू' किंवा 'बनगरवाडी' यासारख्या कलाकृती एका प्रदेशाचा समुदाय चित्रित करतात. 'बनगरवाडी' आपल्यासमोर उभी राहते ते तिच्यातील एखाद्या व्यक्तीमुळे नव्हे, तर संपूर्ण समूहचित्रणामुळेच. म्हणून समूहजीवनाचे चित्रण हेही प्रादेशिक साहित्याचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणावे लागते.

ग्रामीण भाग ही या साहित्याची जननी असल्यामुळे तेथील अडाणीपण किंवा मागासलेपण हेही या प्रादेशिक साहित्याचे वैशिष्ट्य ठरते. अज्ञान, दारिद्र्य, धर्म-अधर्म या सर्व बाबतीत सुशिक्षितापेक्षा हा समाज वेगळा आहे. त्याच्या जीवनसंघर्षालाही त्याचे मागासलेपण कारणीभूत ठरते. हे लोक आधुनिक सुखसोयींना पारखे असतात. सांकेतिक समाजनीती न पाळणारे असे समूह असतात. म्हणून मागासलेपण हे वैशिष्ट्यही महत्त्वाचे वाटते.

प्रादेशिक साहित्यात प्रदेश किंवा विशिष्ट भूभाग हा तर महत्त्वाचा असतोच. त्याचबरोबर त्याठिकाणचे लोकजीवन आणि त्याचा बोली भाषाव्यवहार हाही महत्त्वाचा असतो. ग्रामीण भागातील बोलीतून रांगडे जीवन जाणवते. त्या भाषेमुळेच एकमेकांच्यामध्ये आपुलकीचे संबंध प्रस्थापित झालेले असतात. म्हणून बोलीभाषा हे प्रादेशिक साहित्याचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागते. बोली ही लोकांना एकत्रित आणण्याचे महत्त्वाचे काम करते. कारण प्रत्येक प्रदेशात विशिष्ट शब्द, ते उच्चारण्याच्या लकबी असतात. म्हणून बोलीला महत्त्व द्यावे लागते. एखाद्या ग्रामीण परिसराला त्याचे स्वतःचे असे विशिष्टत्व का प्राप्त होते, या गोष्टीचा विचार करताना आपणास ग्रामीण परिसराचे नागर (शहरी) जीवनापासून असलेले परावलंबीत्व लक्षात घ्यावे लागते. या संदर्भात चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, " नागर जीवनापासून दूर व प्राचीन भारतीय व्यवस्थेमुळे पुष्कळसे आत्मावलंबी राहिलेले क्षेत्र स्वतःची वैशिष्ट्ये टिकवून धरते व त्याला एक प्रकारचे स्वतःचे असे व्यक्तित्व (वा चेहरा) मिळालेले असते... या क्षेत्रातील लोक सामूहिक जीवन जगतात. त्यांच्या भाषेला व बोलीला स्वतःचे असे रंगरूप असते. त्यांचे रीतीरिवाज, खाण्यापिण्याच्या सवयी, पेहराव पद्धती, त्यांचे सण, उत्सव, आचारप्रणाली, धार्मिक रूढी, त्यांच्या खास देवदेवता, त्यांच्या परंपरा, त्यांची संस्कृती, त्यांचे मौखिक वाङ्मय, जन्म, विवाह, मृत्यू व या प्रसंगी रूढ झालेले विधी, त्यांचे परस्परांतील संबंध, त्यांची कुटुंबव्यवस्था, आर्थिक स्थिती, उद्योग व करमणुकीचे प्रकार या गोष्टींनी क्षेत्रविशिष्ट लोकजीवनाला एक वेगळा घाट आलेला असतो. या घाटाला भौगोलिक परिस्थिती, निसर्गाचे सान्निध्य विशिष्टता देत असतात." १४

अशा रीतीने प्रादेशिक साहित्यात प्रदेशाला तत्त्वरूपाने आधार देणारे म्हणून भौगोलिकता, सांस्कृतिक स्पंदन, यंत्रयुगापासून दूर, निसर्ग, जीवनसंघर्ष, समूहचित्रण, मागासलेपण व चालीरीती आणि बोली या घटकांचा विचार केला. याशिवाय इतरही अनेक वैशिष्ट्ये सांगता येतील. पण प्रामुख्याने या वरील घटकांच्या अनुषंगानेच मराठीतील प्रादेशिक साहित्य आकाराला आले आहे, असे दिसते.

२.५.३ प्रादेशिक साहित्याची व्याख्या :

प्रादेशिक साहित्याची व्याख्या करणे खरे म्हणजे अवघड काम आहे. कारण 'प्रदेशा'शी संबंधित असे जे साहित्य, ते प्रादेशिक साहित्य होय, असे म्हटल्याने प्रादेशिकतेचे मर्म उलगडत नाही. प्रदेशाशी संबंधित असूनही 'प्रादेशिक' नसलेले साहित्य संभवनीय आहे. त्यामुळे विविध भाषेतील समीक्षकांनी केलेल्या व्याख्या पहाणे उचित होईल.

१. जेम्स डी हार्ट या अमेरिकन साहित्यिकाने थोड्या विस्ताराने पण 'प्रादेशिकते'च्या सर्वांगाना स्पर्श करणारे विवेचन केले आहे, ते म्हणतात,

"The term applied to literature which emphasizes a special geographical setting and concentrates upon the history, manners and folkways of the areas as these help to shape the lives or behaviors of the characters. It generally differs from local colours in that it lays less stress upon quaint addities of dialect, mannerisms and costume and more on basic philosophical or Sociological distinction which the writer of ten views as though he were a cultural anthropologist." ^{१५}

२. हिंदी समीक्षक प्रकाश वाजपेयी यांनी प्रादेशिक साहित्याची व्याख्या अशी केली आहे, "सीमित देश, असाधारण चित्रण, एवं यथार्थवादी वैचित्र्यपूर्ण विशेषताओंसे युक्त कृति ही आंचलिक कृति कही जायेगी।" ^{१६} या व्याख्यात प्रामुख्याने मर्यादित प्रदेश, सर्वांगीण जीवन, वास्तववादी दृष्टिकोन या तीन घटकांचा उल्लेख आहे.

३. दुसरे एक हिंदी समीक्षक डॉ. माखनलाल शर्मा यांच्या मते, "आंचलिक उपन्यासोंमे किसी अंचल विशेषके व्यक्तियोंके माध्यमसे जनजीवनके बहिरन्तरको उसके अधिकाधिक अंशमे प्रस्तुत करनेका प्रयत्न रहता है।" ^{१७}

मराठी साहित्यात आतापर्यंत 'प्रादेशिक साहित्या'ची व्याख्या स्पष्टपणे कोणीही मांडलेली दिसत नाही. परंतु प्रादेशिकतेचा अभ्यास मात्र अनेकांनी केलेला दिसतो. त्यात अ.ना. देशपांडे, ल.ग.जोग, नरहर कुरुंदकर, प्रल्हाद वडेर, ना.सी.फडके, एस्.एस्. भोसले, भाऊ मांडवकर, आनंद यादव, नागनाथ कोत्तापळे, रवींद्र ठाकूर हे सर्व अभ्यासक येतात. त्यांनी प्रादेशिकतेला मान्यता दिली आहे. विशेषतः ल. ग. जोग यांनी या प्रवृत्तीचा विचार विस्ताराने मांडूनही व्याख्या मात्र दिलेली नाही. त्यामुळे प्रादेशिक साहित्याची लक्षणे डोळ्यांसमोर ठेवूनच व्याख्या निश्चित करावी लागते.

४. आनंद यादव यांच्यामते, "एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकजीवन, संस्कृती, परंपरा, जीवनसंकेत, रीती, समूहजीवनातील भावभावना आणि या सर्वांतून निर्माण झालेल्या समस्या आणि जीवननाट्य यांचे दर्शन घडविण्याचा उद्देशाने जे साहित्य लिहिले जाते; त्याला 'प्रादेशिक साहित्य' म्हणता येईल."^{१८}

या वरील सर्व लक्षणांचा विचार करता प्रादेशिक साहित्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल :

"भौगोलिकदृष्ट्या अस्तित्वात असलेला एक वैशिष्ट्यपूर्ण भूप्रदेश, तेथील मानवसमूह, त्याची बोली, त्याठिकाणचा निसर्ग, संस्कृती यांचे संघटित असे भावमय चित्रण जे साहित्य करते; ते प्रादेशिक साहित्य होय."

२.६. ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्यातील साम्यभेद :

ग्रामीण साहित्य आणि प्रादेशिक साहित्य यांची विस्ताराने मांडणी केल्यानंतर या दोन साहित्यामध्ये काही फरक आहे का, असल्यास तो कोणता, दोन्ही साहित्यप्रकार एकच आहेत की काय, असे प्रश्न आपल्यासमोर उभे राहतात. यासंदर्भात वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी मतप्रदर्शन केलेले आहे. कारण या दोन्ही साहित्याच्या संकल्पनांबाबत काही गैरसमज पसरलेले आहेत. गोमंतक किंवा कोकण या प्रदेशाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेले साहित्य मराठीमध्ये 'प्रादेशिक साहित्य' म्हणून गणले जाते आणि बाकी अन्य प्रदेशांमध्ये (कोल्हापूर, माणदेश, खानदेश, विदर्भ) लिहिलेले साहित्य 'ग्रामीण साहित्य' म्हणून गणले जाते. यावरून एक भूमिका आपणास मांडता येते, ती अशी की, केवळ कोकणचे साहित्य तेच प्रादेशिक नव्हे, तर अन्य कोणत्याही प्रदेशातील साहित्य हे प्रादेशिक वैशिष्ट्ये घेऊन जन्माला आल्यास ते प्रादेशिकच ठरणार, हे अगदी खरे आहे.

ग्रामीण आणि प्रादेशिक या दोन्ही संज्ञा वेगवेगळा अर्थ सुचवितात. परंतु त्यातील वेगळेपणाचे भान न ठेवता अनेकजण त्या एकच आहेत अशी भूमिका मांडताना दिसतात. यासंदर्भात मधु कुलकर्णी म्हणतात, “नागरी जीवनापासून दूर असलेल्या परिसरातील जीवन आविष्कृत करणाऱ्या साहित्याला ‘ग्रामीण साहित्य’ किंवा ‘प्रादेशिक साहित्य’ म्हटले जाते. ग्रामीण साहित्य आणि प्रादेशिक साहित्य यामध्ये काहीनी भेद मानलेला आढळतो. पण परिसर म्हणजे प्रदेश हे मान्य असल्यास ग्रामीण व प्रादेशिक या दोन्हीही संज्ञा तशा समानधर्मीच आहेत, हे मान्य होण्यास हरकत नाही. किंचितसा फरक मानावयाचाच झाला, तर प्रादेशिक ही संज्ञा ग्रामीण या संज्ञेपेक्षा जास्त व्यापक आहे, असे फार तर म्हणता येईल.”^{१९}

प्रादेशिक साहित्याच्या साम्याचा विचार करताना वास्तवतेचा विचार करावा लागतो. यासंदर्भात द. भि. कुलकर्णी म्हणतात, “प्रादेशिक कादंबरी हा ग्रामीण कादंबरीचाच अधिक वास्तवपूर्ण आविष्कार आहे.”^{२०} तसेच “ग्रामीण कथा आणि प्रादेशिक कथा यात म्हटला तर व्याप्तीचाच फरक आहे.”^{२१} असे म्हणून या दोहोंतील साम्यावर इंदुमती शेवडे यांनी भर दिलेला आहे. म्हणजेच प्रादेशिकता ही ग्रामीण साहित्याला जवळची आहे. मराठी साहित्यात प्रादेशिक म्हणून जे वर्णन केले जाते, ते सर्व ग्रामविषयकच असते. म्हणून प्रादेशिकतेला ग्रामीण साहित्य असे म्हणण्यात फारशी चूक होणार नाही. यासंदर्भात ना. सी. फडके म्हणतात, “प्रादेशिक कादंबरी अशी कादंबरीची स्वतंत्र तऱ्हा मानण्याचे वास्तविक कारण नाही. ग्रामीण साहित्याचीच ती एक शाखा आहे.”^{२२} प्रादेशिक हा शब्द वापरत असताना त्यात त्या प्रदेशातील ग्रामीण स्वरूपाचे लोकजीवन असा अर्थ अभिप्रेत असतो. म्हणून शेवटी प्रादेशिक साहित्य हा ग्रामीण साहित्याचाच एक भाग मानावा, असे आनंद यादव म्हणतात.^{२३}

अशाप्रकारे या दोन्ही संज्ञा एकच आहेत, त्यात फारसा फरक नाही, असेच अनेकांना वाटते. त्यात काहीच फरक नाही. त्या दोन्ही समांतर असतील पण एक नाहीत, हे निश्चित. कारण प्रादेशिक साहित्य हे ग्रामजीवनाला फारसे महत्त्व देत नाही, तर ते प्रदेशाच्या विशिष्ट टप्प्याला महत्त्व देते. ग्रामजीवन या कलाकृतीत येते पण त्या समग्र संस्कृतीचाच एक भाग म्हणून येते. प्रादेशिक साहित्यात एखादी व्यक्ती प्रमुख म्हणून दिसत असली, तरी तिच्यातून सूचित होत असतो तो संपूर्ण प्रदेश, हे यावरून स्पष्ट होते.

यासंदर्भात नागनाथ कोत्तापळे यांनी दोन्ही संज्ञामध्ये साम्य असले, तरी त्या एक नाहीत, असे सांगताना म्हटले आहे, “प्रादेशिक साहित्य ग्रामजीवनाला, ग्रामसंस्कृतीला फारसे महत्त्व देत नाही तर ते महत्त्व देते ते एका विशिष्ट प्रदेशाच्या समग्र टप्प्याला. कधी

ग्रामजीवन आलेच तर ते स्वतंत्रपणे येत नाही. ते येते ते त्या प्रदेशातील समग्र संस्कृतीचा एक भाग म्हणून. येथे ग्रामसंस्कृतीपेक्षा त्या प्रदेशाचा टापू अधिक महत्त्वाचा असतो. त्या दृष्टीने प्रादेशिक साहित्यातून व्यक्तिकेंद्रितता दिसत नाही, तर समूहकेंद्रितता हे या साहित्याचे वैशिष्ट्य असते.”^{२४} म्हणजेच ग्रामीण व प्रादेशिक या संज्ञांमध्ये भेद दाखवलेला आहे.

श्री. ना. पेंडसे यांच्या कादंबऱ्याविषयी लिहिताना स. रा. गाडगीळ यांनी प्रादेशिकतेचे वेगळेपण पुढील शब्दांमध्ये अचूक दाखवले आहे. “विशिष्ट प्रदेश आणि त्या प्रदेशाच्या मातीत वाढलेली माणसे यांच्या आंतरिक स्पंदनाचे, संवाद-विसंवादाचे दृश्य आणि अदृश्य साम्य साकार करणारा कलावंत हा सामान्य नव्हे एवढे निश्चित. प्रादेशिकतेला स्वतंत्र कलामूल्य नाही, हे निश्चित पण तरीही प्रतिभावान कलावंतांनी साकार केलेल्या, प्रादेशिकतेचे आगळेपण कलाकृतीला अनन्यसाधारणत्व प्राप्त करून देते, हे मान्यच करावे लागते.”^{२५}

प्रादेशिकतेला महत्त्व देऊन ग्रामीण व प्रादेशिक यांतील भेद सांगताना म. सु. पाटील म्हणतात, “ज्याला आपण ग्रामीण म्हणतो ते जीवन प्रादेशिकतेइतके निसर्गनियत नसते. ग्रामीण जीवन हे ग्रामीण व्यवसाय आणि ग्रामसंस्था यांच्या चौकटींनी अधिक नियत असते. प्रादेशिक कादंबरीतील पात्रांच्या वृत्ति-प्रवृत्तीवर प्रदेशाचे संस्कार जितके प्रबळ असतात. तितके ग्रामीण कादंबरीतील पात्रांवर नसतात.”^{२६} म्हणजे प्रादेशिक साहित्यात भौगोलिक प्रदेश महत्त्वाचा असतो. त्या संपूर्ण प्रदेशाचे लोकजीवन हे महत्त्वाचे असते.

वास्तविक कोणत्याही भू-प्रदेशाच्या अनन्यसाधारण व्यक्तित्वाला केंद्रस्थानी मानून त्याआधारे निर्माण झालेल्या साहित्याला प्रादेशिक साहित्य म्हणण्यास हरकत नसावी. म्हणजेच ग्रामीण या संज्ञेपेक्षा प्रादेशिक ही संज्ञा जास्त व्यापक व सर्वसमावेशक आहे. “प्रादेशिक साहित्य हे शेवटी ग्रामीण साहित्यच असते,” या आनंद यादवांच्या विधानावर मत व्यक्त करताना गं. ना. जोगळेकर म्हणतात, “महाराष्ट्रासारखा मोठा भू-प्रदेश अनेक उप-भूप्रदेशांमध्ये विभागला गेला आहे. त्यामुळेच कोकण, दक्षिण महाराष्ट्र, मध्य महाराष्ट्र, खानदेश, माणदेश, बागलाण, विदर्भ, मराठवाडा आणि महाराष्ट्राचा पूर्वभाग किंवा गोंडवन असे भौगोलिकदृष्ट्या पुष्कळ विभाग पडतात. या प्रत्येक प्रदेशातील समाजजीवन, सांस्कृतिक जीवन, आचार-विचार आणि परंपरा वेगळ्या आहेत. महाराष्ट्राच्या विविध भागांमध्ये असलेल्या आदिवासींचे जीवन त्याहून वेगळे. प्रत्येक भागातील भटक्या लोकांचे जीवन आणखीनच वेगळे आहे, हे सर्व लक्षात न घेता प्रादेशिक जीवन म्हणजे ग्रामीण जीवन असे समीकरण मांडणे विसंगत ठरते. त्या त्या प्रदेशातील ग्रामीण जीवन आणि नागर जीवन

यामध्येही एक विशेष प्रकारचे नाते असते. त्यामुळे कोकणातील ग्रामीण जीवन आणि विदर्भातील ग्रामीण जीवन यामध्ये जसे अंतर पडते तसे ते दोन्ही ठिकाणच्या नागरजीवनातही पडते. तेव्हा वस्तुतः प्रादेशिक वाङ्मय हे एक मोठे वर्तुळ आहे आणि त्या वर्तुळातील ग्रामीण साहित्य हे एक लहान वर्तुळ आहे, असे मानले पाहिजे.”^{२७}

थोडक्यात प्रादेशिक आणि ग्रामीण साहित्यात असलेला भेद अनेक समीक्षकांनी दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे, असे दिसते. प्रादेशिकता म्हणजे विशिष्ट भौगोलिक घटकांनी बद्ध झालेल्या परिसराची अनेक अंगांनी युक्त अशी अनन्यसाधारण विशेषता होय. ही विशेषता लोकजीवनात काही तत्त्वांच्या रूपाने सिद्ध असते. प्रादेशिकता ही कथा-कादंबरी या दोन्ही साहित्य प्रकारांमधून दिसून येते.

सारांश :

मराठी साहित्यात प्रादेशिक व ग्रामीण साहित्य असे दोन्हीही शब्दप्रयोग वापरात आहेत. परंतु त्यासंदर्भात समीक्षकांच्यामध्ये एकमत असलेले दिसत नाही. म्हणून ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्याच्या संदर्भात येथे अर्थनिश्चिती करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ग्रामीण या संज्ञेपेक्षा प्रादेशिक या संज्ञेची व्याप्ती मोठी आहे. कारण ग्रामीण साहित्य ही संज्ञा ग्रामविशिष्टत्वाचा अर्थ प्रकट करते, तर प्रादेशिक साहित्य ही संज्ञा भूप्रदेशविशिष्टत्वाचा अर्थ प्रकट करते.

‘ग्रामीण’ या संज्ञेतून तिची ग्रामजीवनसंबंधता नजरेत येते. ग्रामीण भागात सर्वदूर पसरलेल्या समाजाची एक विशिष्ट संस्कृती असते. गावाची रचना, रीतिरिवाज हे परंपरेने चालत आलेले असतात. शेतकरी हा गावाच्या केंद्रस्थानी असतो. कृषिकेंद्रित रचना हे येथील संस्कृतीचे वैशिष्ट्य असते. अठरापगड जातीचे लोक येथे एकत्रित गुण्यागोविंदाने रहातात. कृषिजीवनाशी संबंधित सण, उत्सव येथे साजरे केले जातात. कृषिजीवनाशी संबंधित सण, उत्सव येथे साजरे केले जातात.

एकत्रकुटुंबपद्धतीला येथे खूप महत्त्व असते. शेतीवर लोकांचे जीवापाड प्रेम असते. शेतीशी निगडित प्रश्न ग्रामीण भागात मोठा तणाव निर्माण करतात. त्यामुळे सर्वांचे भावबंध या संस्कृतीशी गुंतलेले आहेत, हे लक्षात येते. कुलपरंपरेचे जतन, भूतबाधा, देव-देवता, भानामती अशा कुविद्यांचा ग्रामीण भागात सुळसुळाट माजलेला दिसून येतो. शेतकरी या सर्व गोष्टी सहन करून जीवन जगत असतो.

लोकांची भाषाही रासवट, कठोर आणि खडबडीत असते. येथील माणसांचा स्वभाव रोखठोक असल्यामुळे कित्येकदा बोलण्यात अर्वाच्च शिव्यांचाही वापर केला जातो. त्यामुळे अशा बोलीमध्ये कृत्रिमता जाणवत नाही. तरी ती जिवंत व रसरशीत असलेली जाणवते. प्रादेशिक वैशिष्ट्यानुसार भाषा घडत असते. भू-प्रदेशाच्या वैशिष्ट्यामुळेच काही प्रदेश विभिन्न ठरतात.

यावरून भौगोलिकता, सामुहिकता, मागासलेपण, लोक संस्कृती, चालीरीती, वास्तवाचे दर्शन, आधुनिकीकरणाचा अभाव, यंत्रदूरता हे प्रादेशिकतेचे मूळ आधार असल्यामुळे याच प्रादेशिकतेच्या कसोट्या आहेत, असे म्हणता येते.

प्रादेशिक आणि ग्रामीण असा भेद मानला, तर ग्रामीण या संज्ञेपेक्षा प्रादेशिक ही संज्ञा जास्त व्यापक वाटते. ग्रामीण साहित्यात त्या विभागातील व्यक्तिनिष्ठ जीवन अपेक्षित असते, तर प्रादेशिक साहित्यात ग्रामजीवनाचे समूहदर्शन अभिप्रेत असते. प्रादेशिकता ही वर्तमान युगाची एक प्रमुख वाङ्मयीन प्रेरणा आहे.

२.७. मराठीतील ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याची वाटचाल :

ग्रामीण जीवनाविषयीच्या साहित्यिक जाणिवा मराठी कथात्मक साहित्यात प्रारंभी म. फुले व कृष्णराव भालेकर यांच्या लिखाणात आढळतात. मात्र प्राचीन मराठी कथात्मक साहित्यात ग्रामीणत्वाच्या खुणा सापडत नाहीत, असे नाही. त्यात आपणाला मुकुंदराजांच्या 'विवेकसिंधु' (रचनाकाळ : इ.स. ११८७) पर्यंत मागे जाता येते. यातील काही ओव्यांचा भाग हा लोकवाङ्मयातून घेतल्याचे निदर्शनास येते. तसेच पश्चिमी साहित्यात पॅस्टोरल साहित्याची असणारी स्वतंत्र परंपरा ही ग्रामीण साहित्याची निदर्शक आहे. ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याच्या जन्मपूर्व खुणा महानुभाव चरित्रग्रंथांमध्येही दिसतात. (उदा. लीळाचरित्र, गोविंदप्रभु चरित्र, स्मृतिस्थळ) यात बोली भाषेचे महत्त्व, लोककथांचा आधार व समाजजीवनाचे वास्तव चित्रण ही प्रादेशिकतेची काही वैशिष्ट्ये महानुभाव साहित्यात प्रामुख्याने पहावयास मिळतात. त्याचप्रमाणे नामदेवांचे अभंग, शाहिरी वाङ्मय, शेतकऱ्यांचा आसूड यातूनही ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याच्या जन्मपूर्व खुणा सापडतात. नामदेवांच्या अभंगामध्ये पांडुरंगाशी प्रेमाने भांडणारे नामदेव वासराचे स्तनपान, मोगऱ्याचा परिमल, ऊसाची गोडी, आकाशातील पक्षी इ. शब्द प्रयोग करतात. तेव्हा त्या काळच्या मराठी प्रदेशाच्या प्रतिमा नकळत डोळ्यापुढून सरकतात. संतसाहित्याच्या

तुलनेने शाहिरी वाङ्मय लौकिकदृष्ट्या ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याला जवळचे ठरते. मराठी साहित्याच्या विकासात शाहिरी वाङ्मयाने वास्तवतेचा एक नवा टप्पा निर्माण केला. मराठी माणसाला 'स्वत्वाचे भान' असल्याचे प्रतिबिंब शाहिरी वाङ्मयात प्रथमच जाणवते. 'स्वत्वाचे भान' ही प्रादेशिक प्रेरणा शाहिरी वाङ्मयाच्या मुळाशी आहे. मराठमोळ्या संस्कृतीचे दर्शन शाहिरांनी घडविले.

मराठीतील ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याच्या खुणा शोधताना. महात्मा जोतीराव फुले यांच्या साहित्याचाही विचार करावा लागतो. कारण १८८५ पूर्वी मराठी कथात्मक साहित्य हे प्रामुख्याने भाषांतरित व अद्भुततेने भरलेले होते. हा कालखंड वैचारिक जागृतीचा व सामाजिक आंदोलनाचा होता. फुले यांचे साहित्य वैचारिक होते. पण या वैचारिक साहित्यात 'ग्रामीण' व प्रादेशिकतेचे काही विशेष जाणवतात. त्यात शेतकऱ्यांच्या जीवनाकडे लक्ष, रांगडी भाषा, वास्तवाची जाण यातून ग्रामीण व प्रादेशिक खुणा जाणवतात. त्यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' (१८८३) मध्ये दीनदुबळ्यांच्या अज्ञानाचे, दारिद्र्याचे, विषमतेचे आणि अवनत अवस्थेचे दर्शन घडवले आहे. तसेच त्यांच्या रांगड्या शब्दकलेचा येथे उल्लेख करावा लागतो. 'अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी' या कोटीतले प्रचीतीचे त्यांचे बोलणे असते. शेतकऱ्यांची उघडी-नागडी मुले, त्यांचे जीवघेणे दारिद्र्य, लाचारी, दारिद्र्यामुळे उत्पन्न होणारी मलिनता, अंधश्रद्धा याविषयीच्या करुणमुळेच फुल्यांनी शेतकऱ्यांविषयीचा आसूड हातामध्ये घेतलेला दिसतो. ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याच्या प्रारंभी हे वेगळेपण अतिशय मोलाचे आहे.

यानंतरचा इ. स. १८८५ ते १९२० हा कालखंड हरिभाऊ आपटे यांच्या लेखनाचा काळ असून तो अनेक अर्थाने मराठी साहित्यात महत्त्वाचा ठरला. हरिभाऊंच्या लेखनात ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणा दिसून येतात. सामान्यपणे मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून बाबा पद्मनर्जींच्या 'यमुनापर्यटन' (इ.स. १८५७) या कादंबरीचा उल्लेख करावा लागतो. ती धर्मप्रचार व प्रसारासाठी लिहिली गेली. त्याच काळात म्हणजे १८८८ मध्ये कृष्णराव भालेकरांची 'बळीबा पाटील' ही ग्रामीण कादंबरी प्रसिद्ध झाली. एकूण चार विभागात ती विभागलेली आहे. पहिल्या भागात बळीबाचा पाटीलकीचा इतिहास, दुसऱ्या भागात त्याच्या कुटुंबियांचा परिचय, तिसऱ्या भागात भाईबंद सभेचे वर्णन आणि चौथ्या भागात आपले जीवन सार्थकी लागावे म्हणून बळीबाने केलेला उपदेश आहे.

‘बळीबा पाटील’ मध्ये सुरुवातीला शेती व शेतकऱ्यांचे वर्णन आहे. यात ग्रामव्यवस्थेत कुलकर्णी गावाला सहकार्य करण्याऐवजी अज्ञानी लोकांना कसे लुबाडतो, याचे वर्णन आले आहे. यामध्ये बळीबा हा सर्वांना आधार देणारा, जातिभेद न मानणारा माणूस आहे. गावगाड्यातील सर्व जाती-जमातींचे वर्णन यात आहे. परंतु ही कादंबरी ग्रामीण वास्तवाचा एकात्म परिणाम घडवू शकत नाही. तरीही भालेकरांच्या लेखनाचे मोल कमी मानता येत नाही. एकूण फुले-भालेकर यांचे लेखन वगळता या काळात ग्रामजीवन हा लिखाणाचा विषय झालेला दिसत नाही.

याच सुमारास ‘करमणूक’ मधून १८९७ मध्ये हरिभाऊ आपटे यांची ‘काळ तर मोठा कठीण आला’ ही कथा प्रसिद्ध झाली. या कथेत दुष्काळाची भीषणता चित्रित केलेली आहे. रामजी धायगुडे हा या कथेचा नायक आहे. दुष्काळात गुरांनाच काय, पण पोरानाही खायला नसते. शेवटी गुरे विकण्याशिवाय पर्याय नसतो. पण गुरे विकायची नाहीत असे बायकोने, सांगितलेले असते. मुलांसह तो शहरात कामधंद्यासाठी जातो, पण काम मिळत नाही. वेगवेगळ्या प्रसंगांच्या साहाय्याने कुटुंबाची वाताहत दाखवून रामजीच्या घरातील सर्वांना लेखकाने शेवटी मारले आहे. दुष्काळाची भीषणता दर्शवण्यासाठी लेखकाने असे लहिले असावे. परंतु यात वास्तव चित्रण दाखवण्यात हरिभाऊ यशस्वी झाले आहेत, असे म्हणता येते.

यानंतर खऱ्या अर्थाने ग्रामीण जीवनाची ओळख करून दिली ती रा. वि. टिकेकर ऊर्फ धनुर्धारी यांच्या ‘पिराजी पाटील’ (इ.स. १९०३) या ग्रामीण कादंबरीने ही ग्रामीण जीवनाची ओळख करून देणारी मराठीतील पहिली यशस्वी कादंबरी ठरते. यामध्ये कादंबरीकार स्वतः प्रवास करित असताना रेल्वे स्टेशनवर पिराजी पाटील त्यांना भेटतो. पिराजी त्यांना आपल्या कुटुंबाची, गावाची दुःखद कहाणी सांगतो. पिराजी पाटील दुष्काळात गावकऱ्यांनी गाव सोडून नये, म्हणून प्रयत्न करतो. दुष्काळ लांबतो. लोक गाव सोडतात. काहीजण अन्नासाठी धर्मातर करतात. पांढरपेशांची शेतकऱ्यांकडे पहाण्याची कुत्सित दृष्टी, सरकारी अधिकाऱ्यांची माजोरी, सरकारविषयी शेतकऱ्यांची चीड या गोष्टी आलेल्या आहेत. या सर्वांपुढे पिराजी पाटलाला हार पत्करावी लागते. या अस्वस्थ मनाने पिराजी पाटील ही हकीकत कादंबरीकाराला सांगतो.

‘पिराजी पाटील’ ही ग्रामीण वास्तवाचा वेध घेणारी आणि वाचकांना विचार करायला लावणारी कादंबरी आहे. परंतु तत्कालीन वरिष्ठ वर्गाच्या प्राबल्यामुळे ही कादंबरी दुर्लक्षित राहिली. ग्रामीण बोली भाषेत ही असल्यामुळे ग्रामीण जीवनाशी इमान राखते. स्वधर्माविषयी

स्वाभिमान जागृत करण्याचे कामही यातून केलेले आहे. नीतीअनीतीच्या, पापपुण्याच्या परंपरागत कल्पनांचा प्रभाव जाणवतो. दुष्काळ हा तर सावकारांना पैसे मिळवण्याची संधी असते. शेतकऱ्यांना सावकार लुबाडतात. दुष्काळी कामात ही भ्रष्टाचार चालतो. रोगराई चालू होते. अशा सर्व बाजूंनी शेतकरी दुःखाच्या गर्तेत अडकतो. या अस्मानी-सुलतानी संकटाचे वास्तव चित्रण या ग्रामीण कादंबरीत पहावयास मिळते. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने ग्रामीण वास्तवाचा वेध घेणारी ही मराठीतील पहिली स्वतंत्र ग्रामीण कादंबरी ठरते.

वरील कथात्मक साहित्यातून महाराष्ट्रातील ग्रामजीवन आणि त्याठिकाणच्या व्यक्ती हाच विषय दिसतो. त्या काळात या साहित्याला 'ग्रामीण' अगर 'प्रादेशिक' असे नावही प्राप्त झालेले नव्हते. कारण तशी गरजच निर्माण झाली नाही. कारण जे लेखक कथात्मक साहित्य लिहित होते, ते सर्व उच्चवर्णीय, पांढरपेशा समाजाचे होते. हा वर्ग शहरात रहात होता. त्यामुळे त्याचा प्रदेश मर्यादित होता. त्यामुळे शहर सोडून त्यांचे लक्ष बहुजन समाजाकडे जाणे शक्य नव्हते. त्यामुळे हरिभाऊ आपटे, रा. वि. टिकेकर यांनी जाणिवपूर्वक निर्माण केलेल्या ग्रामीण साहित्यकृती नाहीत. या निर्मितीच्या मागील प्रेरणा म्हणजे मानवतेच्या पातळीवरून वाटणारी अनुकंपा हीच आहे.

१९२० नंतर ही परिस्थिती बदलली. या काळात देशात गांधीजींच्या नेतृत्वाचा प्रभाव जाणवायला लागला होता. भारत हा खेड्याचा देश आहे. देशातील बहुसंख्य लोक खेड्यातून रहातात. खरी भारतीय संस्कृती खेड्यात आहे. तिची जोपासना केली पाहिजे. खेड्यातील लहान उद्योग सुधारले पाहिजेत, पर्यायाने ग्रामव्यवस्थेतील शेतकरी आणि कष्टकरी समाज सुधारला पाहिजे, या जाणिवेतून गांधीजींनी आपल्या अनुयायांना 'खेड्याकडे चला' ची हाक दिली. याचा परिणाम म्हणून राजकारणी, समाजसुधारक व साहित्यिक या सर्वांचे लक्ष खेड्याकडे गेले. यातून खेड्याचे चित्र रेखाटणारा, वाचकांचे लक्ष वेधणारा एक लेखकवर्ग निर्माण झाला. अशा प्रकारच्या सामाजिक आणि राजकीय जाणिवानी 'प्रादेशिक साहित्य' या नावाने ग्रामीण साहित्य निर्माण होऊ लागले.

या दिशेने होत असलेल्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणजे ना. वि. कुलकर्णी यांची 'कसे दिवस जातील' (१९२५), प्र. ह. खाडिलकर यांची 'स्वाधीन संसार' (१९२७), भा. वि. वरेरकर यांची 'सात लाखातील एक' (१९३०), रामतनय यांची 'मोहित्याची मंजुळा' (१९३१), या ग्रामीण कादंबऱ्यांचा उल्लेख करावा लागतो. तसेच वि. स. सुखटणकर यांचा 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' (१९३१) हा प्रादेशिक कथासंग्रह, लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचा

‘कल्पवृक्षाच्या छायेत’ (१९३१) हा प्रादेशिक कथासंग्रह, या साहित्यावर गांधीवादाचा प्रभाव असल्याचे निदर्शनास येते.

ना. वि. कुलकर्णी यांची ‘कसे दिवस जातील’ (१९२५) या कादंबरीत आबा नावाच्या एका गरीब शेतकरी कुटुंबाची शोकांतिका आहे. कर्जबाजारीपणामुळे आबा आपल्या शेतीव्यवसायाला मुक्तो. उपजीविकेचे साधनच शिल्लक नसल्यामुळे मुंबई शहर जवळ करतो. गोदीत काम करतो. मुले बकाल वस्तीत राहून तेथील वाईट प्रवृत्तींना बळी पडतात. अशा परिस्थितीत त्याची बायको रखमा कुटुंब सावरते. स्वतःचे चारित्र्य जपते. एक सुशिक्षित तरुण आबाला शेतीचे महत्त्व सांगून खेड्यात पोहचवितो व शेवटी खेड्यात हे कुटुंब सुखी होते. याबरोबर शेतसारा, दुष्काळ, कर्ज अशा अनेक कारणांमुळे शेतकऱ्याची अवस्था कशी वाईट बनते, हेही कादंबरीकाराने तपशीलवार नोंदविले आहे. आजच्या काळातील ग्रामीण साहित्य पाहून ना. वि. कुलकर्णी यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन करणे चुकीचे ठरेल. याविषयी वि. स. खांडेकर यांनी लिहिले आहे, “जे धाडस कोल्हटकर, गडकरी, वा. म. जोशी, फडके यांनी केले नाही; ते ना. वि. कुलकर्णी यांनी करून ‘नवी दिशा’ दाखविण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यामुळेच त्यांनी निर्माण केलेल्या नव्या वाटेवर आपणास दिशे, शिरूरकर, पेंडसे यांच्यासारखे अव्वल दर्जाची साहित्यनिर्मिती करणारे भेटू शकले, हे विसरता येण्यासारखे नाही.”^{२८} म्हणूनच ना. वि. कुलकर्णी यांना ‘खेडुत सृष्टीचे कादंबरीकार’ असे म्हटले जाते.

याच कालखंडात वरेरकर, सुखटणकर, सरदेसाई यांनी कथालेखन केले आहे. भा.वि.वरेरकर यांनी कादंबरी व कथा असे दोन्हीही साहित्यप्रकार हाताळलेले दिसतात. ‘सात लाखातील एक’ (१९३०) ही कादंबरी खेड्यातून शहरात आलेल्या कामगारांच्या आस्थेपायी लिहिली गेली. यात गावस्की व देवस्की यांचे खेड्यात असणारे मोठे प्रस्थ वर्णिले आहे. या प्रस्थांमधून निर्माण होणारे संघर्षही चित्रित केले आहेत. तसेच त्यांनी कथालेखनही केले आहे. पण त्यांची या वाङ्मय प्रकारांवरील पकड सैल झालेली दिसते.

वि. स. सुखटणकर यांचा ‘सह्याद्रीच्या पायथ्याशी’ (१९३१) हा आठ प्रादेशिक कथांचा संग्रह असून त्यातील कथांना गोव्याची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. तेथील श्रैती, जीवनपद्धती, वैर, हेवेदावे, धार्मिकतेचा पगडा, निष्ठा, दारिद्र्य, वतनदारी, श्रीमंती, देवदासी या सर्वांचे चित्र डोळ्यांसमोर उभे रहाते. यातील ‘जाईजुई’ ‘कटुकर्तव्य’ या कथा वाचकांच्या अंतःकरणाचा ठाव घेतात. ‘जाईजुई’ मध्ये वेश्याकुळात जन्मलेली पण कुलीन जीवन जगण्याची उत्कट इच्छा असलेली देवदासी व वेश्यांच्या नादी लागलेल्या नवऱ्याची पत्नी या

दोन स्त्रियांच्या जीवनातील दुःख व कारुण्य त्यांनी जाई व जुई या पात्रांच्या साह्याने उभे केले आहे; तर 'कटुकर्तव्य' मध्ये दोन गावांतील वितुष्ट वादू नये म्हणून प्रत्यक्ष पतीला विरोध करणारी इंदिराबाई आपले कर्तव्य बजावताना दिसते.

सुखटणकरानंतर त्यांच्या मागोमाग लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचे 'कल्पवृक्षाच्या छायेत', 'सागराच्या लाटा', 'वादळातील नौका', 'ढासळलेले बुरूज' इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. त्यांनीही गोव्यातील निसर्गरम्य परिसराचे, तेथील हेवेदावे, भांडणे, लाजिरवाणे जीवन जगणाऱ्या भाविणी-देवदासी, प्रियकरावर उत्कट प्रेम करणाऱ्या पण प्रियकराची क्षुद्रता लक्षात येताच तिसऱ्या मजल्यावरून उडी घेऊन जीवत विसर्जित करणाऱ्या तरुणी रेखाटल्या आहेत. समाजातील अनिष्ट रूढींना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न येथे दिसतो. मात्र त्यांच्या शृंगारवर्णनात उत्तानपणा जाणवतो. 'ढासळलेले बुरूज' मधील 'लाडूबाबा' ही व्यक्तिरेखा प्रभावी उतरली आहे. एकंदरीत, गोमांतकातील सृष्टिसौंदर्य, तेथील दारिद्र्य, प्रणय, देवदासीसारख्या अनिष्ट चाली व समजुती यांचे सरदेसाई यांनी रसपूर्ण चित्रण केलेले दिसते.

या काळात आणखी काही लेखकांनी गांधीवादाने प्रेरित होऊन ग्रामीण कादंबरीलेखन केले. ग. रा. वाळिंबे ऊर्फ रामतनय यांच्या 'मोहित्याची मंजुळा' (१९३१), 'खरा उद्धार' (१९३६), 'साखरगोटी' (१९४४) या कादंबऱ्या ग्रामीण जीवनविषयीची आस्था व्यक्त करणाऱ्या आहेत; तर रा. शा. पाटील यांची 'सीता' (१९३१) ही कादंबरी ग्रामीण जीवनाची, तेथील वास्तवाची ओळख करून देणारी आहे.

पैकी रामतनय यांच्या 'मोहित्याची मंजुळा' या कादंबरीचा हेतू अधिक व्यापक आहे. ग्रामीण वास्तवाबरोबरच परस्परातील जातिभेद विसरून समता प्रस्थापित व्हायला पाहिजे, असा विचार या कादंबरीत आहे. यात ग्रामीण जीवनाविषयीची सहानुभूती आहे. अनेक नाट्यमय प्रसंगांची रेलचेल दिसते. वास्तव पातळीवरील चित्रणातून आपले सामर्थ्य प्रकट करण्याकरिता मंजुळा या एका गरीब शेतकरी कुटुंबातील तरुणीच्या जीवनातील संघर्ष म्हणजे ही कादंबरी होय. सामाजिक कार्याची आवड असणाऱ्या मंजुळेचे लग्न मानाजीराव पाटलाबरोबर जबरदस्तीने ठरते. ती विहीरित जीव देण्याच्या उद्देशाने जाते. त्याठिकाणी तिची इच्छा बाळगणारा पट्टेराव तिला भेटतो, तिचा छळ करतो. यातील मानाजीराव, पट्टेराव ही दुष्ट माणसे आहेत. दुसऱ्याची बनावट पत्रे तयार करून पाठविणे, आगी लावणे, मोटारी पळवणे इ. उद्योग हे लोक करतात. तसेच कुळांना फितवून ब्राह्मणांच्या जमिनी ओस पाडणे, विहिरीवर पाणी भरून न देणे, विवाहप्रसंगी मारहाण करणे इ. घटना येथे आहेत. यातून ब्राह्मण-ब्राह्मणेत्तर

वादाने त्यावेळी उग्र स्वरूप धारण केल्याचे निदर्शनास येते. यातूनच ब्राह्मण व मराठे यांनी एकत्रित येऊन समाजाची प्रगती करावी, समता प्रस्थापित करावी, असे मंजुळेला वाटते. हा विचार या कादंबरीत मांडला आहे. हरिभाऊंच्या लेखनाचा प्रभाव असणारी ही कादंबरी त्यावेळी खूपच लोकप्रिय ठरली.

मार्क्सवादी जीवनदृष्टीच्या अनुषंगाने ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबरीकारांचा एक मुख्य प्रवाह १९३० नंतर मराठी कादंबरीत उदयास आला. यामध्ये प्रामुख्याने वि. वा. हडप यांचे नाव घ्यावे लागते. त्यांनी 'अन्नदाता उपाशी' (इ.स. १९३१) ही ग्रामीण कादंबरी लिहिली. तसेच 'गणदेवता', 'गोदाराणी' याही कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'अन्नदाता उपाशी' मध्ये कोकणातील कष्टकरी-खंडकरी वारली लोक, त्यांची दुःखे, जमीनदाराकडून होणारे शोषण यावर ही कादंबरी प्रकाश टाकते. 'कसेल त्याची जमीन' हा संदेशही यातून मिळतो. खंडकरी रघू अनेकांच्या मदतीने जमीनदारांविरुद्ध बंड करतो. परंतु शेतमालकाच्या कुटिल नीतीपुढे हतबल होतो. त्याचे बंडखोर मन त्याला स्वस्थ बसू देत नाही. या अवस्थेत तो जमीनमालक बाबाजी याचा खून करतो. बाबाजीच्या खुनामागे हे एकच कारण नाही; तर त्याचा उन्मत्तपणा, स्त्रीलंपटपणा एवढा वाढलेला असतो की, तो आपल्या पाशवी विचारांना आवरू शकत नाही. रघूची बायको जमना हिच्याशी तो अतिप्रसंग करू पाहतो. पण ती त्याला दाद देत नाही. यावरून तो या कुटुंबाचा छळ करतो. जमिनीवरून हाकलून देण्याचा प्रयत्न करतो. या असह्य परिस्थितीत तो बाबाजीचा खून करतो. असा संघर्ष अनेक प्रसंगामधून रेखाटला आहे. त्यामुळे वास्तववादाची वाट निर्माण करणारी ही कादंबरी असल्याचे लक्षात येते.

१९२० ते १९४० या काळातील ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्यात खेड्याचा विकास झाला, तर देशाचा विकास होऊ शकतो. तसेच ग्रामीण जीवनातील सर्व स्तरांवरील विषमता, दैन्य, अंधश्रद्धा, अज्ञान, रूढीप्रियता नाहीशी करून त्यांना 'स्व'ची जाणीव करून देणे, ही कादंबरीकारांची प्रेरणा असल्याचे दिसून येते. यासाठी साहित्यिकांनी वरवरचे उपाय सुचविले आहेत, तसेच त्यांना जाणवणारा निसर्ग, मुक्त जीवन, शेतीतील कामे, भावभावना यांचे दर्शन सहानुभूतीपोटी वाचकांना घडविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

१९३८ नंतर मात्र या परिस्थितीत झपाट्याने बदल झाल्याचे निदर्शनास येते. स्वातंत्र्ययुद्ध गतिमान बनले होते. क्रांतीची ठिणगी खेड्यातील सामान्य माणसापर्यंत पोहोचली होती. म्हणूनच साहित्यिकांचे लक्ष खेड्याकडे वळले. या सर्व वातावरणातून प्रादेशिक

कथात्मक साहित्य अवतरले, असे म्हणता येईल. या प्रादेशिक कथात्मक साहित्यामध्ये एखादा विशिष्ट भौगोलिक प्रदेश निवडलेला आढळतो की जो नागरी वस्तीपासून अलिप्त आहे. हा प्रदेश, त्याठिकाणचा निसर्ग, पिके, वातावरण, हवामान, सण, उत्सव, समाजव्यवस्था, सुखदुःखे, जीवन जगण्याच्या पद्धती, भाषा, दैवत, संघर्ष, व्यथा, समस्या यांचे सूक्ष्म निरीक्षण करून त्या ठिकाणच्या समाजजीवनाशी एकरूप होऊन तो विशिष्ट भूप्रदेश प्रादेशिक कादंबरीत चित्रित करण्यात येतो.

सरदेसाई व सुखटणकर या दोघांनी गोमंतकाच्याद्वारे प्रादेशिक संस्कृतीकडे मराठी कथेचे लक्ष वेधले, तर दिघे व ठोकळ यांनी प्रादेशिक जीवनातील अद्भुताचा व कल्पनारम्य गोष्टींचा उपयोग आपल्या कथांमधून केला. र. वा. दिघे व ग. ल. ठोकळ यांनी कथा व कादंबरी हे दोन्ही साहित्यप्रकार हाताळले आहेत. शेती हा ग्रामीण जीवनाचा, तसेच त्यांच्या भावविश्वाचा महत्त्वाचा भाग आहे, हे दिघ्यांच्या कथात्मक साहित्यातून जाणवते. त्यांनी 'पाणकळा' (१९३९), 'सराई' (१९४३), 'आई आहे शेतात' (१९५६), 'पड रे पाण्या' (१९५९), 'कार्तिकी' (१९६६), 'सोनकी' (१९७८) या ग्रामीण कादंबऱ्या लिहिल्या. शिवाय 'घरकुल', 'लक्ष्मीपूजन' हे त्यांचे ग्रामीण कथासंग्रह होत.

पैकी 'पाणकळा' मध्ये ग्रामीण जीवन आणि निसर्ग यांचे काही अर्थपूर्ण असे नाते जाणवते, पाणकळा हा शब्दच अर्थपूर्ण आहे. पावसाळा या शब्दापेक्षा तो कितीतरी अर्थवाही आणि आशयधन असा आहे. निसर्गाच्या सानिध्यातच तेथील माणसांचे आयुष्य जाते. शेती हा व्यवसाय, आजही तो पावसावर अवलंबून आहे. पाऊस, वारा, ढगांचा गडगडाट यांची शेतकऱ्यांना एवढी सवय झालेली असते की, आपण वेगळे काही अनुभवतो, असे त्यांना वाटत नाही. निसर्गाची विलोभनीय रूपे दिघ्यांनी या कादंबरीत साकार केली आहेत. या निसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर खेड्यातील अज्ञान, दारिद्र्य, शोषण, शोषणाने पिळली जाणारी गरीब माणसे यांचे वास्तववादी चित्रण आलेले आहे.

फडक्यांच्या आटोपशीर कथानकांच्या काळात 'पाणकळा' विस्तृत कथानक घेऊन अवतरली. खून, पोलीस तपास, साक्षी पुरावे या घटनांनी कथानक उत्कंठावर्धक झाले आहे. घराण्यांची अनेक पिढ्यांपासून चालत आलेली वैमनस्ये, त्यातील संघर्ष यातून ग्रामजीवन साक्षात समोर उभे रहाते. सजलपूरजवळच्या भिल्ल टोळ्यांचे संघर्ष ही यात दाखविले आहेत. यावरून यात दोन गट असल्याचे जाणवते. एक चांगल्या माणसांचा, तर दुसरा वाईट माणसांचा

तसेच, सोनी आणि रैना या दोन स्त्रियांची रसरशीत व्यक्तिचित्रेही यात आहेत. काही प्रसंग भडकपणाने रंगवले आहेत. परंतु येथील भाषा ही प्रभावी ठरली आहे.

१९३५ ते १९४५ या काळात दिघे यांनी कथालेखन केले आहे. 'ओझे व वझे', 'आसरा' या कथा कोकणातील खेड्यामधील आहेत. पहिल्या कथेत ओझे व वझे या दोन घराण्यांमध्ये चालत आलेले वैर व शेवटी दोन घराण्यांमधील वारसदारांच्या लम्बाने कथेची समाप्ती केली आहे. ज्यांच्यामुळे हे वैर नाहीसे होते, ते विश्वनाथ-विभावरी या दोन कुटुंबातील वारसदारांचे एकाच गाडीने आगमन, दोघांचा विषय एक, त्यातून ओळख व शेवटी लग्न या गोष्टींची योजना कल्पनारम्य वाटते. स्वातंत्र्योत्तर काळात खेड्यातील जीवनात लेखकाला खटकलेल्या गोष्टी, दंभ, दैन्य हे 'कूळकायदा-गूळकायदा', 'लॉटरीचे तिकीट' या कथेतून मांडले आहे. 'आईची भाऊबीज' ही कथा गरिबांच्या कळवळ्यापोटी लिहिली आहे. दिघ्यांच्या कथेत वास्तवविषयही कल्पनारम्यतेला जोडलेला दिसतो. लेखनात उत्कटता व जिन्हाळा जाणवतो.

दिघे यांच्याप्रमाणे ग. ल. ठोकळ यांनी कथात्मक साहित्याचे 'कथा व कादंबरी' हे दोन्ही प्रकार हाताळले आहेत. 'गावगुंड' (१९४६), 'ठिणगी' (१९६०) या त्यांच्या ग्रामीण कादंबऱ्या आहेत; तर 'कडू साखर' हा ग्रामीण कथासंग्रह आहे. 'गावगुंड' या ग्रामीण कादंबरीला स्वातंत्र्य चळवळीची पार्श्वभूमी आहे. यातील गुणाजी हा दहशतवादी मंडळीचा म्होरक्या आहे. त्या काळात खेड्यापाड्यांतून चालणारी बस वाहतूक, पोलीस पाटील, गावकामगार, दरवडे व दरवडेखोर यांचे दर्शन या कादंबरीत घडते. गुणाजीने राणूसारखा खुनी माणूस जवळ बाळगला होता. गुणाजी व जयवंत या दोन भावांची ही रोमांचक कथा आहे. पुण्यात शिकणारा जयवंत मुसळगावला जायला निघतो व वाटेत गुणाजीची टोळी त्यांची बस अडवते. पिसाळ फौजदाराची मुलगीही (लिला) त्याच गाडीत असते. तिचे दागिने लुटले जातात. जयवंत एका दरोडेखोराला पकडतो व लीलाचे दागिने परत मिळवून देतो. या घटनेतून दोघांची ओळख होते. गुणाजीला पकडण्यासाठी फौजदाराने वापरलेल्या युक्त्या, भावाला वाचवण्यासाठी जयवंतने केलेली धडपड, दरोडेखोराचा भाऊ म्हणून लीलाने जयवंतचा केलेला द्वेष, परंतु मनातून ती त्याच्यावर करत असलेले प्रेम या सर्वांचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. मात्र यातून ग्रामीण समाजाचे चित्रण अतिशय थोडे येते. गुणाजीच्या चळवळीचा भाग सोडला, तर बाकीची कथा प्रणयप्रधान वाटावी अशी आहे. त्यामुळे ग्रामीण वास्तवाचा फारसा प्रत्यय या साहित्यकृतीतून येत नाही. ग्रामीण पार्श्वभूमीवर लिहिलेली अद्भुतरम्य

आणि रंजनप्रधान कथा असे या कादंबरीचे स्वरूप राहते. फडक्यांचा प्रभाव ठोकळांच्या लेखनावर जाणवतो. या कादंबरीचा नायक खेड्यातला आहे आणि कथानकाचा बराचसा भाग खेड्यातील आहे. परंतु ठोकळांनी याचा पार्श्वभूमी म्हणून वापर केलेला दिसतो. यातील व्यक्तिरेखा मात्र जिवंत वाटाव्यात अशा आहेत. एकंदरीत, ही कादंबरी ग्रामीण वास्तवाचे दर्शन घडवू शकत नाही.

‘कडू साखर’ हा ठोकळांचा कथासंग्रह आहे. मध्य महाराष्ट्रातील ग्रामीण जीवन हा त्यांच्या कथाविश्वाचा परिसर आहे. ग्रामीण जीवनातील अद्भुतरम्य व चित्तथरारक गोष्टीकडे ठोकळांचे लक्ष अधिक जाते. खेड्यातील अनुभव त्यांना अस्सल वाटतात. भाषेचे ज्ञान सूक्ष्म असल्याचे जाणवते. त्यांच्या ‘कडू साखर’ या कथेतील कोल्हाटी जोडीचा खेळ, ‘दौलत जादा’ मधील बकुळीच्या तमाशाचे वर्णन, ‘गोफण गुंड्या’ मधील खेड्यातील पिढीजात वैर यांचे चित्रण करताना ठोकळ खुलतात. या पण यातील घटना अतिरंजित व भडक वाटतात. ‘म्होतुर’ मधील हरबाचे परिवर्तन व त्याची बजाबाने पळवलेली आपली बायको परत आणून पुन्हा लग्न लावणे, ‘म्यानबाची मेख’ मध्ये म्यानबाच्या बापाच्या प्रेताचा अंगठा कापून तो एक लाखाच्या स्टॅंपवर उठविण्याची योजना, हे सारे अतिरंजक व भडक वाटते. ठोकळ हे ग्रामीण जीवनावरील कथाच अधिक वास्तववादी रितीने लिहू शकतात. त्यांची ग्रामीण भाषा व मार्मिक निरीक्षणशक्ती या दोन कारणांमुळे त्यांच्या ग्रामीण व्यक्तिरेखा जिवंत वाटतात. ठोकळांच्या कथेचे स्वतःचे एक तंत्र आहे. कथेतील वास्तव त्यांना महत्त्वाचे वाटत नाही. व्यक्तींच्या मनाचा शोध घेण्यापेक्षा त्यांना त्या व्यक्तींद्वारे नाट्यपूर्ण घटना घडवणे महत्त्वाचे वाटते. खेडेगावातील अज्ञान, रानदांडगेपणा, माणसामाणसांमधील हाडवैर, सुगी, पिके, प्रेमप्रकरणे, सण-उत्सव, भागनडी, भटक्या जमातींचे जीवन इ. त्यांच्या कथेचे विषय आहेत. एकंदरीत ग. ल. ठोकळ हे कथाकार म्हणून श्रेष्ठ आहेत.

श्री. म. माटे यांनी खालच्या वर्गातील उपेक्षितांच्या जीवनात मिसळून समाजकार्य केले. तेथील अनुभव ग्रामीण कथांच्याद्वारे मांडले. १९१७ ते १९३७ या काळात त्यांनी अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात स्वतःला गुंतवून घेतले होते. त्यांनंतर ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ (इ.स. १९४१), ‘माणुसकीचा गहिवर’, ‘भावनांची मांडणी’ हे त्यांचे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. कथासंग्रहांच्या नावावरूनच त्यांच्या कथेची नस आपल्याला समजते. खालच्या वर्गातील उपेक्षित लोकांचे दारिद्र्य, दुःख, भोग त्यांच्या समस्या त्यांनी मानवतेच्या दृष्टीने समजावून घेतलेल्या दिसतात. तसेच हे दुःख, भोग दूर करण्याचे प्रयत्नही त्यांनी केलेले

दिसतात. तसेच हे दुःख, भोग दूर करण्याचे प्रयत्न ही त्यांनी केलेले दिसतात. यापूर्वी बहिरंगावर आत्मसंतुष्ट असलेली मराठी ग्रामीण कथा माट्यांपासून अंतरंगदर्शनाने कसदार बनली. म्हणून ग्रामीण कथेचे जनकत्व माटे यांच्याकडे जाते. त्यांच्या लिखाणात सच्चेपणा व प्रत्ययपूर्णता आहे. माट्यांना दलितांच्या तीव्र दुःखाची चांगली जाण आहे, म्हणून त्यांना 'महार माटे' असे संबोधले जाते.

माट्यांच्या कथेतून शोषितांच्या पीडितांच्या जीवनातील वास्तव भेदकता व्यक्त झाली असून हेच त्यांच्या कथेचे सामर्थ्य असल्याचे दिसते. 'बन्सीधरा आता तू कुठे जाशील?' 'सावित्री मुक्यानेच मेली' या त्यांच्या कथांमधून जुन्या रूढी, परंपरा, गतानुगतिकता या आवर्तातून त्यांची पात्रे बाहेर पडू शकत नाहीत. त्यांची पात्रे आक्रस्ताळी नाहीत, तर ती सोशिक आहेत. पात्रे आपल्या वास्तव जीवनासह वाचकांच्या समोर उभी राहतात. गंगाराम, बहिरनाक, सगाजी, भिवा, रामभरोशी इ. पात्रांच्याविषयी वाचकांच्या मनात अनुकंपा निर्माण करण्यात माटे यशस्वी होतात. अ. ना. देशपांडे म्हणतात, "माट्यांचे कथानिवेदन साधेच पण ढंगदार आहे." ^{२९} अतिरंजित कथा माट्यांनी आशयसंपन्न केली. बोलीभाषेला महत्त्वाचे स्थान दिले.

माटे यांनी वास्तवाचे भेदक चित्रण केले. त्यांनी मानवतावादी दृष्टिकोन समोर ठेवल्यामुळे बऱ्याचवेळा त्यांची कथा कंटाळवाणी होते. रमेश मंत्री म्हणतात, "त्यांनी रामोशी महार, मांग यांची चित्रणे करून मोठेच धाडसी पाऊल टाकले." ^{३०} या सर्वांच्या पाठीमागे त्यांची कणवेची भावना दिसते. परंपरांनी जखडलेल्या, मध्यमवर्गीय जीवनाबरोबर महार, मांग, भटकंती करणारे यांचेही रसाळ व भेदक चित्रण माट्यांनी केले आहे. याच परंपरेचा वारसा घेऊन पुढे व्यंकटेश माडगूळकरांनी लेखन केलेले जाणवते. म्हणून माट्यांचे साहित्यिक कर्तृत्व अजोड आहे.

याच कालखंडात उदयास आलेल्या एका ग्रामीण कादंबरीकाराचाही येथे विचार करावा लागतो. बा. सी. मर्ढेकर हे ते 'ग्रामीण कादंबरीकार' होत. त्यांनी 'तांबडी माती' (१९४३), 'पाणी' (१९४८) अशा दोन ग्रामीण कादंबऱ्या लिहिल्या. यात ग्रामीण जीवनापासून ते महानगरीय जीवनापर्यंतचा प्रवास आहे. या विस्तृत जीवनपटावर दोन-तीन पिढ्यांचे चित्रण केले आहे. महायुद्ध झाल्यानंतरच्या जीवनजाणिवा, यंत्रयुगाचे जीवनावरील परिणाम, भांडवलदारी अर्थव्यवस्था, शहरीकरण आणि त्यातून उध्वस्त होणारे ग्रामीण जीवन रेखाटलेले आहे. रूढ अर्थाने त्यांनी ग्रामीण कादंबरी लिहिलेली नाही. परंतु ग्रामीण जीवनाविषयी त्यांना

असलेली समज मात्र येथे आंवरून लक्षात घ्यावी लागते. 'तांबडी माती' मधून ते ग्रामीणांची विचार करण्याची पद्धत, समज, अपसमज, शेतीशी असणारे भावबंध सूक्ष्मपणे प्रकट करताना दिसतात. ते करताना ग्रामीण बोलीचा समर्पक वापर करतात. यातील शिवा, कोंडिबा, तानू वस्ताद, शिवाची बायको सारजा, शिवाजी आई ही सारी पात्रे ग्रामीण आहेत. युद्धकालीन ग्रामीण वातावरण आहे. देशहित डोळ्यासमोर ठेवून सैन्यात भरती होणारा शिवा, युद्धाच्या कामासाठी स्वतःची जमीन देणारा कोंडिबा, कोंडिबासारखीच सामान्य माणसे देशहितासाठी खरा त्याग करू शकतात, हेच मर्ढेकरांना यात दाखवून द्यायचे आहे. शिवाच्या संसाराची वाताहात होते. कोंडिबा जगण्यासाठी शहरात जातो. त्याच्या पत्नीला गुंड पळवून नेतात. एकंदरीत, खेडुतांच्या जीवनाचे सहृदयतेने चित्रण करण्यात मर्ढेकरांना यश लाभले आहे.

याच काळात वामन कृष्ण चोरघडे यांची ग्रामीण कथा विदर्भाच्या काळ्या भूमीत उगवलेली आढळते. ती टवटवीत व सकस वाटते. 'सुषमा'(१९३६), 'हवन'(१९३८), 'प्रस्थान'(१९३८), 'पाथेय'(१९४०) हे त्यांचे कथासंग्रह आहेत. चोरघड्यांचे बालपण खेड्यात गेल्याने तेथील निसर्ग, लोकजीवन यांच्याशी त्यांचे अतूट नाते आहे. त्यांच्यावर गांधीजी व विनोबाजी यांच्या संस्कारांचा प्रभाव आहे. कथेमध्ये भूतदयावाद, कारुण्य, तारुण्यसुलभ प्रेमभावना यांचा आविष्कार आहे. त्यांची कथा ही ग्रामीण जीवनाशी एकजीव झालेली आहे. तिच्यात ओघवती भाषाशैली आहे. वास्तव जीवनव्यवहाराविषयी निष्ठा आहे. घरगुती भाषेतील संवाद कथेला वास्तववाच्या पातळीवर नेतात. मात्र जीवनातील विदारक सत्याला त्यांची कथा समर्थपणे तोंड देण्यास अपयशी ठरते, असे दिसते.

ग्रामीण जीवनातील निसर्गाचा प्रसन्नपणा, मांगल्य, औदार्य त्यांच्या कथेतून दिसते. त्यांच्या कथेतील स्त्रिया सोशीक व नेमकेपणाने बोलणाऱ्या आहेत. पैकी 'विहीर' या कथेत एका सासुरवाशिण स्त्रीचे दुःख जिवंतपणे साकारते. लोकवाङ्मयाचा संस्कार बहुतेक कथांवर जाणवतो. तसेच ग्रामीण जीवनाचे संस्कार खोलवर रूजलेले दिसतात. 'हादरा' या कथेतील रशीदमिया गावातील जीवनाशी एकरूप झालेला असतो. तो एका अनौरस तान्ह्या मुलीचा अल्लाच्या नावाने सांभाळ करतो. पण गावातील हिंदू लोक ती मेली तरी चालेल, पण तुझ्या जातीत जगता कामा नये, म्हणून तिला हिसकावून घेऊन जातात. त्यामुळे रशीदमिया व्याकूळ होतो. तो जातिभेद न मानणारा चोरघड्यांनी उभा केला आहे. 'संस्कार', 'भारेवाली', 'गोरी बायको', 'भाकरीची गोष्ट' या सान्या कथांमधून सुंदर ग्रामीण व्यक्तिरेखा चोरघड्यांनी उभ्या केल्या आहेत.

‘रीतभात’, ‘हरीख’ यातून खेडुत जीवनातील आनंदाचे प्रसंग रंगवले आहेत., ‘काचेची किमया’, ‘आणभाक’, ‘सखी’, ‘बळी’ अशा कितीतरी कथांमधून त्यांनी स्त्रीपुरूषांतील वेगवेगळ्या स्वरूपाचे आकर्षण चित्रित केले आहे. १९३२ पासून ते आजपर्यंत चोरघड्यांनी कथेची एकनिष्ठ सेवा केली आहे. श्रमाचे महत्त्वही त्यांनी ‘कष्टाची कहाणी’ मध्ये सांगितले आहेत. एकंदरीत, चोरघड्यांची कथा भाववृत्तीच्या आविष्कारांला प्राधान्य देते. संवादाचे वेड त्यांच्या कथेला दिसते. त्यातूनच काव्यात्मकता प्रकट होते. म्हणूनच बऱ्याच कथा चिंतनशील बनतात. आपल्या संस्कृतीची जोपासना करणारी कथा आहे. त्यामुळे ती दिवाकर कृष्णांच्या परंपरेतील वाटते. याच काळात ग्रामीण कथात्मक साहित्य लिहिणारे द.र.कवठेकर यांचाही उल्लेख करावा लागतो. त्यांनी कथा व कादंबरी असे दोन्ही साहित्यप्रकार हाताळले. कथाक्षेत्रात मध्यमवर्गीय कौटुंबिक चित्रण केले. त्यांनी कथेतून संयम, बुद्धी, कारुण्य, औदार्य, सहिष्णुता, त्याग या गोष्टी कुटुंबसंस्थेची महती पटविताना उत्तम रीतीने चित्रित केल्या, ‘कुंकवाचा करंडा’, ‘अंध अंधारी बैसले’ इ. कथांमधून करुणरसाचा प्रत्यय येतो. कथेत काव्यात्मकता आणताना, स्वतः त्यात रंगून जातात व कथेची कलात्मकता कमी होते. त्यामुळे ती भावविवश होताना दिसते. तेच ते कथानक अनेक कथांमधून येते. त्यामुळे कथेत नाविन्य रहात नाही.

कवठेकरांनी ‘अपुरा डाव’ (१९४१), ‘रेशमाच्या गाठी’ (१९४२), ‘आभाळाची सावली’ (१९४५) या ग्रामीण कादंबऱ्या लिहिल्या. यातील ‘रेशमाच्या गाठी’ मध्ये दोन ब्राह्मण कुटुंबातील हेव्यादाव्याची व रागालोभाची वर्णने सूक्ष्मपणे आली आहेत. कारुण्य हाच कवठेकरांचा आवडता विषय असला, तरी ते खलपात्रांचा विजय सहजासहजी होऊ देत नाहीत. छळ सोसणाऱ्यांना शेवटी चांगले दिवस येतात व दुष्टांचे निर्दालन होते, असा विचार मांडलेला दिसतो.

१९४५ पूर्वीच्या कथात्मक साहित्याने ग्रामीण जीवनाच्या अनेक अंगांना स्पर्श केला. तसेच खेडेगांवातील सर्व जाती-जमातींचे चित्रणही त्यात आलेले दिसते. परंतु स्वप्नरंजन, अद्भुतम्यता, तत्त्वज्ञान यांचाही वापर या कालखंडातील लेखकांनी केल्याचे दिसते. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचे वास्तवदर्शी चित्रण करण्याकडे त्यांचे बरेचसे दुर्लक्ष झाल्यासारखे वाटते.

१९४५ नंतरचा काळ मात्र एकूण मराठी कथा व त्यातील ग्रामीण कथात्मक साहित्य यांच्या दृष्टीने परिवर्तनाचा काळ आहे. या काळातील लेखकांचा जीवनाचे भेदक व वस्तुनिष्ठ चित्रण करण्याकडे कल दिसतो. मानवी जीवनातील ताण-तणाव, मनाला छळणारे प्रश्न,

समस्या यांना प्राधान्य देण्यात येऊ लागले. विविध समाजघटकातील उपेक्षितांचे चित्रण त्यांच्या जाणिवांसह चित्रित होऊ लागले. कारण हा महायुद्धोत्तर कालखंड होता. मानवी जीवन क्षणभंगूर आहे, याची जाणीव सर्वांना झाली होती. यंत्रयुगाचे आगमन झाले होते. याचा परिणाम ग्रामीण भागाच्या ग्रामीणत्वावर झालेला दिसतो.

एखाद्या प्रदेशाचे, परिसराचे, जीवनाचे, संस्कृतीचे चित्रण करणाऱ्या ग्रामीण लेखकांच्या कथात्मक परंपरेतील एक लक्षणीय नाव श्री. ना. पेंडसे हे होय. रत्नागिरी जिल्ह्यातील प्रादेशिक जीवनाचे चित्रण त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून येते. त्यांनी 'एल्गार' (१९४९), 'हृदय' (१९५०), 'गारंबीचा बापू' (१९५२), 'हत्या' (१९५४), 'कलंदर' (१९५९), 'रथचक्र' (१९६२) इ. ग्रामीण कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. कोकणचा निसर्गसमृद्ध प्रदेश तेथील मानवी जीवनासह प्रभावीपणे चित्रित केल्यामुळे प्रादेशिक कादंबरीकार म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. 'गारंबीचा बापू' ही वास्तवाभास निर्माण करणारी कादंबरी आहे. खरे म्हणजे यात स्वप्नरंजनाचाच भाग अधिक आहे. बापू हा पौरुषशून्य अशा विठोबाच्या बायकोला यशोदाला अण्णा खोतापासून झालेला मुलगा आहे. बापू निष्पाप, प्रांजळ, स्वाभिमानी, इतरांना न जुमानणारा असा आहे. त्याची प्रेयसी राधा ही जातिवंत सौंदर्यवती आहे. बापूपेक्षा तीन वर्षांनी मोठी असलेली ती विवाहिता आहे. या दोघांच्या प्रेमभावनेला पेंडशांनी उदात्ततेचा रंग चढविला आहे. आईच्या प्रेमाला मुकलेल्या बापूवर विठोबा मायेची पाखर घालू पाहतो. परंतु बापूची भूक रावजीची बायको राधा भेटल्यावर शमतते. राधा बापूच्या जीवनात आल्यावर बापू खूप श्रीमंत होतो. तो राधेचा पत्नी म्हणून स्वीकार करतो.

बापू गारंबीत प्रतिष्ठा मिळवतो. आई व्यभिचारी, बाप नपुंसक आहे आणि आपण अण्णा खोताच्या संबंधातून जन्मलो, हे माहीत असूनही बापूवर त्याचा कोणताही परिणाम होत नाही. बापू श्रीमंत कसा झाला, याचेही जास्त वर्णन येत नाही, नुसता उल्लेख येतो. व्यक्तिरेखा प्रभावी आहेत. स्थळांचाही नुसता उल्लेख येतो, पण त्यातून ग्रामीण परिसर किंवा प्रदेश साकार होत नाही. त्यामुळे ही एक असफल कलाकृती वाटते. याविषयी गो. मा. पवार म्हणतात की, "रंजन करण्याची सर्व प्रकारची सामग्री पेंडशांनी या कादंबरीत वापरलेली आहे. हिचा विशेष एवढाच की, वास्तवाचे चित्रण करणारी ही एक कलात्मक कादंबरी आहे, असा चकवा निर्माण करण्यात ती बरीचशी यशस्वी ठरली. तिने वास्तव जीवनाचा फुटकळ तपशील आकर्षकपणे पुरविला; परंतु गाभा मात्र स्वप्नरंजनाचाच ठेवला." ३१

याच काळात गो. नी. दांडेकर यांनी प्रामाणिक कथात्मक साहित्य लिहिले. 'सरू सासरी जाते' हा त्यांचा कथासंग्रह होय. यात पारंपरिक ग्रामीण जीवनातील सच्चेपणा, चांगुलपणावरील श्रद्धा, भव्य निसर्ग, रांगडी माणसे यांचे चित्रण त्यांनी केले आहे. तसेच जुन्या संस्कृतीवरील श्रद्धा, जीवनमूल्यांची जोपासना यांचा अधिक प्रयत्न त्यामधून येतो. वाचकांना आकर्षक करून घेण्याचे सामर्थ्य दांडेकरांच्या लेखणीत आहे. त्यामुळेच नवकथेच्या आशाही थोड्याशा पल्लवित झाल्या.

बहुविध स्वरूपाची विपुल साहित्यनिर्मिती करणारे दांडेकर यांचा पिंड संस्कारी लेखकाचा आहे. त्यांनी 'शितू' (१९५३), 'पडघवली' (१९५५), 'पवनाकाठचा धोंडी' (१९५५), 'माचीवरला बुधा' (१९५८), 'पूर्णांमायची लेकरं' (१९५८), 'जैत रे जैत' (१९६५) इ. प्रामाणिक कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. सतत आपली संस्कृती जपण्याचा प्रयत्न करताना ते दिसतात. सामान्य वाचकाला त्यांच्या कादंबऱ्या आवडत असल्या, तरी त्या जीवनदर्शनाची अपेक्षा बाळगणाऱ्या वाचकाला समाधान देऊ शकत नाहीत. 'शितू' मध्ये ग्रामीण जीवनाची पार्श्वभूमी आहे. यात कुणबी जातीतील शितू सुंदर पण दुर्देवी आहे. शितूचे दोन नवरे मेलेले असतात. त्यामुळे ती पांढऱ्या पायाची ठरते. अप्पा खोताचा आधार असतो, पण तोही साप चावून मरतो. विसूही आपल्यापासून दूर जाऊ नये म्हणून त्याच्यापासून दूर राहण्याचा प्रयत्न करते. शेवटी खाडी पोहून पार करण्याच्या प्रयत्नात ती मरण पावते. शितूच्या मृत्यूच्या धक्क्याने विसू हताश बनतो. ही प्रेमकथा कृत्रिम वाटाव्या अशा घटना-प्रसंगांवर आधारलेली आहे. परंतु आकर्षक निवेदनशैली, कोकणचा वैशिष्ट्यपूर्ण प्रदेश, वेली, फुले, फळबागा, पिके, त्यांचे रानावनांत पसरणारे गंध यामुळे ही कादंबरी वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. परंपरेच्या विळख्यात गुदमरलेल्या मनाची ती प्रेमकथा आहे. वर्तमानाचा प्रवाह दृष्टिआड करून गतकाळात हरवलेल्या मनाने त्यांनी ग्रामजीवनाचे चित्रण केले आहे.

याच सुमारास प्रकाशित झालेल्या दांडेकरांच्या 'पडघवली' (१९५७) ह्या कादंबरीचा विचार करावा लागतो. दांडेकरांनी स्वतः या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत असे म्हटले आहे की, 'पडघवली ही कादंबरी नव्हे, ते एका नष्ट होऊ घातलेल्या खेड्याचे शब्दचित्र आहे.' दांडेकरांनी व्यथित मनोभूमिकेतून हे शब्दचित्र रेखाटले आहे. यात कोकणी भाषा, लोकजीवन, लोकपरंपरा, लोकगीते यांचा आधार घेऊन लोकतत्वीय विचारांना त्यांनी पुष्टी दिली आहे. पूर्वी कधीतरी नवजीवन लाभलेल्या पडघवलीचे भग्न पडघवलीशी नातेसंबंध जोडून दोहोंमधील तुलनेद्वारे त्या भग्नतेतील

भयानकता लक्षात आणून दिली आहे. गिरोबावरील लोकश्रद्धा, डोहाळ जेवणाचा प्रसंग इत्यादीमुळे आपल्या नजरेसमोर खेडे साक्षात उभे राहते. निसर्गचित्रण, व्यक्तीदर्शन, ग्रामीण भाषेचा प्रयोग यादृष्टीने प्रस्तुत कादंबरी अधिक सरस ठरली आहे. लग्न होऊन पडघवलीत आलेल्या अंबूवहिनीचे कोकणाच्या मातीशी जुळलेले जिव्हाळ्याचे नाते, गावातील असाहाय्य स्त्रियांना आधार देण्याची वृत्ती, गावाच्या सुख दुःखाशी समरस होण्याचा स्वभाव ह्या गोष्टींमधून कोकणभूमीवर प्रेम असलेले सुसंस्कृत व्यक्तिमत्व वाचकांसमोर उभे राहते.

मात्र दरम्यान बा. भ. बोरकरांची 'भावीण' (१९५०) ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली. या अगोदर त्यांच्या 'मावळता चंद्र' (१९३८), 'अंधारातील वाट' (१९४३) या ग्रामीण कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या होत्या. 'भावीण' मधील जीवनचित्रण गोमंतकीय आहे. यात शेवंती या भाविणीची जीवनकहाणी गोव्यातील ग्रामजीवनाच्या पार्श्वभूमीवर वर्णिली गेली आहे. भावीण ही एक जमात आहे. स्त्री-पुरुष संबंधाची परिणती येथे विवाहात होत नाही. शेवंतीला आपले शरीर इच्छा नसताना दुसऱ्याला अर्पावे लागते. सर्व भाविणींची ही प्रातिनिधिक कहाणी आहे. शेवंतीपेक्षा वेगळे व्यक्तिमत्व या कादंबरीत आहे ते म्हणजे फुलवंती. तारूण्यात जेवढे सुख उपभोगता येईल, तेवढे उपभोगावे, एखाद्या वस्तूच्या देवाण-घेवाणीसारखी शरिराची -शरीरसुखाची देवाण-घेवाण होते, हे जीवनाचे वेगळे तत्त्वज्ञान तिचे आहे. त्यामुळे ही प्रादेशिक कादंबरी डागाळली जाते.

याच दरम्यान म. भा. भोसले यांची 'समरांगण' (१९४१), वि. द. चिंदरकर यांची 'महापूर' (१९४२), ना. के. महाजन यांची 'किसान' (१९४६), वि. वि. बोकीळ यांची 'तू तिथं मी' (१९४६), म. भा. भोसले यांची 'एका आईची लेकरं' (१९५०), शांता शेळके यांची 'ओढ' (१९५०), 'मायेचा पाझर' (१९५१), मधु मंगेश कर्णिक यांची 'वाडगीण' (१९५१) या ग्रामीण कादंबऱ्या प्रसिद्ध झालेल्या आहेत.

अशा प्रकारे १९४० ते १९५० या दशकातील ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्य विषयवैचित्र्याने व प्रेरणाभिन्नतेने साकार झालेले आहे. गांधीवादाचा व मार्क्सवादाचा प्रभाव उत्तरोत्तर क्षीण झालेला दिसतो. आशयसूत्रे अधिक विस्तारलेली दिसतात. तरीही समकालीन फडकेतंत्र त्याला झुगारून देता आले नाही. एकंदरीत, मराठी कादंबरीचा विचार करता या दशकात ग्रामीण कथात्मक साहित्याला आलेला बहर दुर्लक्षित राहावा, अशीच परिस्थिती होती. त्यामुळेच श्री. म. माटे यांनी मराठी साहित्यिकांना ग्रामीण परिसरातील

बहुजनसमाजाकडे वळण्याचा सल्ला दिला होता. पण कलावादाच्या आहारी गेलेले साहित्यिक बाहेर पडायला तयार नव्हते. या काळात ग्रामीण साहित्यिकांनी कथात्मक साहित्याला प्रादेशिक वैशिष्ट्यांची जोड दिली. तथापि ते प्राधान्याने ग्रामीणच होते. प्रादेशिकतेचा खरा स्पर्श अजून त्याला व्हावयाचा होता. याला अनुसरून पुढील कालखंडाचा विचार करावा लागतो.

मराठी ग्रामीण कथात्मक साहित्याच्या प्रवासातील एका वैशिष्ट्यपूर्ण टप्प्यावरचे नाव म्हणजे व्यंकटेश माडगूळकर हे होय. १९४५ च्या आसपास माडगूळकरांनी 'मौज' 'सत्यकथा' या नियतकालिकांमधून ग्रामीण कथात्मक साहित्याच्या लेखनाला सुरुवात केली. माणदेशी वैराण माळावरील दुःख, दैन्य, अज्ञान घेऊन सरळ साध्या निवेदनातून जीवनस्पर्शी लेखन करणारे माडगूळकर इतरांपेक्षा वेगळे ठरतात. त्यांनी 'माणदेशी माणसे' (१९४९), 'गावाकडच्या गोष्टी' (१९५१), 'हस्ताचा पाऊस' (१९५३), 'उंबरठा' (१९६०), 'वारी' (१९६७) ह्या कथासंग्रहामधून माणदेशी जीवनाचे त्यांच्या वैशिष्ट्यांसह चित्रण केले. जातिवंत ग्रामीण कथा मराठीत प्रथम व्यंकटेश माडगूळकरांच्या लेखणीतून अवतरलेली आहे. माणदेशाचा परिसर मुळात दरिद्री. अठराविश्वे दारिद्र्य त्यांच्या जीवनात भरलेले आहे. याबरोबर अज्ञान, रूढी, अंधश्रद्धा यांच्यामध्ये अडकून पडलेले कष्टाळू व सोशिक लोक त्यांनी आपल्या लेखणीने जिवंत केले. 'माणदेश' हा त्यांच्या कथासृष्टीचे नंदनवन ठरला. दारिद्र्यामुळे प्रत्येक गोष्टीचा अभाव हा माणदेशी माणसांच्या जीवनाचा स्थायीभाव आहे. करुणरस हा माडगूळकरांच्या कथेचा प्राण आहे. लेखनासाठी त्यांनी ग्रांथिक भाषेऐवजी देशी भाषेचा वापर केला. त्यात त्यांनी तेथील वाक्प्रचार, म्हणी, संकेत (अपवादात्मक शिब्या) वापरून तो परिसर चित्रित केला. निसर्गाशी अधिक जवळचे नाते सांगणारी त्यांची कथा आहे. सुखी व दुःखी, पापभिरू व क्रूर, प्रामाणिक व लबाड, उत्साही व आळशी, भोळी व धूर्त अशा परस्पर विरोधी व्यक्तिरेखांची चित्रे ते रेखाटतात. या व्यक्तिरेखांना वाचकांची सहानुभूती मिळवून देण्याचा प्रयत्न ते करतात.

माडगूळकरांचे माणदेशाशी एकरूपतेचे विलक्षण असे नाते आहे. या नंदनवनाचा परिघ लहान असला, तरी तो विलक्षण संमन्न आहे. त्यात भोळी, गरीब, लबाड, कष्टाळू, कामचोर, बेरकी, दुष्ट अशी अनेक प्रकारची माणसे येतात. तसेच त्यात अनेक प्रकारच्या घटना घडतात. त्यामुळे माडगूळकरांच्या कथासृष्टीला एका लहान विश्वाचे स्वरूप प्राप्त होते. माणसे विविध प्रकृतीची, विविध अनुभव घेणारी आहेत. आपापल्या प्रकृतिधर्मानुसार वाट्याला आलेले

जीवन ती सहजपणे जगत असतात. सोशिकपणा हा येथील माणसाचा विशेष आहे. या सोशिकपणामुळे कथा वाचताना वाचकांच्या मनावर एक कारुण्याचा ठसा उमटतो. माणसाच्या आयुष्यात दुःख हे सनातन आहे, अशी लेखकाची भावना असावी. म्हणून मूकपणे व शहाणपणाने ते सोसले पाहिजे, अशी सर्व व्यक्तिरेखांची भूमिका असलेली दिसते.

माडगूळकरांची कथा ही घटनाप्रधान आहे. त्यातील बहुतेक दुःखे दारिद्र्यातून जन्मलेली आहेत. उदा. 'न्याय' मधील हऱ्या मांगाची चोरी पकडली जाते. गावपंचायत त्याला दंड म्हणून मारूतीला चार घडं तेल देण्यास सांगते, म्हणून तो संध्याकाळी दुसऱ्या चोरीची तयारी करतो. 'कलागत' 'बाजाराची वाट', 'त्याची गाय व्याली', 'दुबळा', 'बेत', 'लिंब', 'विपरीत घडलं नाही' या अशाप्रकारच्या आशयदृष्ट्या संपन्न कथा आहेत. लेखनात आक्रोश नाही. त्यांनी प्रथमपुरूषी निवेदनाला विशेष प्राधान्य दिले आहे. म्हणूनच त्यांची माणदेशी जीवनाची चित्रे जिवंत वाटतात.

नवकथाकारांच्या यादीत अग्रस्थान पटकावल्यानंतर माडगूळकर ग्रामीण कादंबरी क्षेत्राकडे वळलेले दिसतात. त्यांनी 'पुढचं पाऊल'(१९५०), 'बनगरवाडी'(१९५५), 'वावटळ'(१९६४), 'कोवळे दिवस'(१९७९), 'करूणाष्टक'(१९८२) इ. ग्रामीण कादंबऱ्या लिहिल्या. पण 'बनगरवाडी' ही मराठी प्रादेशिक कादंबरीच्या वाटचालीतील महत्त्वाच्या टप्प्यावरील एक कादंबरी ठरते. यामध्ये माणदेशातील एका छोट्याशा उजाड खेड्यातील जीवन रेखाटले आहे. 'बनगरवाडी'ने प्रादेशिक कादंबरीचा नवा मानदंड निर्माण केला. 'बनगरवाडी'त नायक-नायिका, खलनायक, कथानक, पार्श्वभूमी असा प्रकार दिसत नाही, तर धनगरांचे समूहजीवनच कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहे. तिच्यातील व्यक्तिरेखा माणदेशाच्या मातीतल्या वाटतात. निसर्ग आणि मानवी जीवन यांचे एकात्म चित्र या कादंबरीत घडलेले स्पष्ट जाणवते.

नव्याने नेमणूक झालेला राजाराम मास्तर बनगरवाडीत येतो, शाळेविषयी उदासीनता असणाऱ्या गावकऱ्यांना शिक्षणाविषयी माहिती सांगतो आणि बऱ्याच दिवसांपासून बंद असलेली शाळा गावच्या कारभार्याच्या मदतीने सुरू करतो, गावकऱ्यांच्या सुख दुःखात मिसळण्याचा प्रयत्न करतो, गावाला तालीम बांधण्याच्या कामात पुढाकार घेतो, पंत सरकारांच्या हस्ते तालमीचे उद्घाटन करतो आणि सरकारी हुकुमावरून एका दिवस शाळा सोडून तालुक्याला निघून जातो. अशा बनगरवाडीला दृश्यमान करताना कादंबरीकाराने वेगवेगळे तपशील पुरवले आहेत. सगळा गाव म्हणजे मेंढक्याची वस्ती असलेला. त्यामुळे

शाळा म्हणजे, 'रिंकामा फाजीलपणा' आहे म्हणून दादू बालट्याला मास्तर म्हणजे अंडीवाला वाटतो, असे अनेक नमुने या कादंबरीत पहावयास मिळतात. माणदेशातील ग्रामीण बोलीचा केलेला वापर प्रत्ययकारी आहे.

याच काळात बी. रघुनाथ यांनी प्रादेशिकतेचा अस्सल आविष्कार असणारे ग्रामीण कथात्मक साहित्य लिहिले. त्यांनी दारिद्र्याच्या रेट्यामुळे अतिशय संतापलेले जग कथांमधून प्रकट केले आहे. त्यांचे सामर्थ्य वास्तव चित्रणातच आहे. त्यांच्या साहित्यातून प्रकट होणाऱ्या अनुभवविश्वावर तत्कालीन निजामी राजवटीतील प्रादेशिक आणि ग्रामीण जीवनाची झाक आहे. त्या जीवनाचा अपरिहार्य भाग म्हणूनच अन्याय, अत्याचार आणि दारिद्र्य त्यांच्या कथांमधून येते. त्यांच्या कथेत पुष्कळदा स्त्री ही केंद्रस्थानी असते. त्यांच्या जीवनाचा स्तर हा अतिशय निकृष्ट असा आहे. त्यात 'खाटकाची गाय', 'पारधी आणि पाखरू', 'मुरळी', 'शेख मस्तान', 'नागझरीचे पाटील' या कथांचा समावेश करावा लागतो.

'नागझरीचे पाटील' या कथेमध्ये एखाद्या खेडेगावात नव्यानेच रोहिले येत असत आणि सगळा गाव अशांत होत असे आणि मग त्यांच्यात व ग्रामस्थांमध्ये संघर्ष निर्माण होत असे. हा संघर्षच या कथेतून चित्रित केला आहे. नाचगाण्यात रंगणारा पाटलांचा पुतण्या व त्याला हाताशी धरून पाटलावर सूड उगविणारे रोहिले यांच्या जीवनातील संघर्ष बी. रघुनाथ उभा करतात. मध्ययुगीन मूल्यांच्या आधारे चालणारे जग या दंडेलीमुळे कसे हादरून जाते, याचे कारुण्यपूर्ण चित्रण यात आलेले आहे. 'माणूस सुधारला आहे' या कथेत माणसाच्या दांभिकतेवर बी. रघुनाथ यांनी जळजळीत भाष्य केले आहे. त्यांच्या सर्व कथांमधून उदात्त मानवी मूल्यांवर असणारी निष्ठा पहावयास मिळते.

बी. रघुनाथ यांनी 'म्हणे लढाई संपली' (१९४६), 'आडगावचे चौधरी' (१९५४) इ. ग्रामीण कादंबऱ्याही लिहिल्या आहेत. पैकी 'आडगावचे चौधरी' मध्ये तत्कालीन सरंजामी जीवनाचे अतिशय प्रभावी चित्रण येते. तसेच ग्रामीण आणि प्रादेशिक जीवनाचे चित्रणही येते. जवळजवळ तीनशे वर्षांचा कालखंड आणि नऊ-दहा पिढ्यांचे चित्रण हा या कादंबरीचा विशेष आहे. चौधरी घराण्याने केलेली क्रूर कृत्ये आणि अन्याय, अत्याचार यांचे चित्रण या कादंबरीत येते. नियतीचे चक्र चौधरी घराण्यावर फिरते. एक अस्सल वास्तव प्रकट करणारी कादंबरी म्हणून या साहित्यकृतीकडे पहावे लागते. ग्रामीण भागात पाय रोवून उभी असलेली चौधऱ्यांची परंपरा ग्रामीण जनतेला छळते. धर्माचा वापर स्वार्थासाठी चौधरी करतात. सभ्यतेचा मुखवटा धारण करणारे चौधरी दरोडेखोरीही करतात, स्त्री ही त्यांच्या दृष्टीने

उपभोगाची वस्तू, असा चौधरी घराण्याचा काळाकुट्ट इतिहास या कादंबरीत साकार होतो. सूडाचे राजकारण चालते. त्यात चौधऱ्यांची जहागीर जाते. खटपटी करून चौधरी परत जहागीर मिळवतो. परत गावावर राज्य करण्यासाठी येत असलेल्या चौधऱ्याच्या आगमनावेळी सारा गाव रिकामा होतो. हा एके प्रकारे चौधऱ्यावर घेतलेला सूडच आहे. असंख्य स्त्री-पुरूष संबंध या कादंबरीत येतात. सरंजामी जीवनाच्या सान्या छटा यात प्रकटून जातात. एकंदरीत, 'आडगावचे चौधरी' हीच बी. रघुनाथांची समर्थ कादंबरी म्हणावी लागेल. त्यांच्या भाषेवर मराठवाड्यातील ग्रामीण भाषेचा प्रभाव जाणवतो.

याच सुमारास ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याचे वास्तव पातळीवर लेखन करणाऱ्या अण्णाभाऊ साठे यांचा उल्लेख करावा लागतो. त्यांचे 'खुळवाडी', 'भानामती', 'कृष्णाकाठच्या कथा', 'रानवेली', 'फरारी', 'आबी', 'लाडी', 'भुतांचा मळा' इ. कथासंग्रह आहेत. 'आबी' या कथासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत अण्णाभाऊ साठे कथालेखनाचा आपला हेतू स्पष्ट करतात. त्यावरून हे लक्षात येते की, दलित जातीत जन्माला आल्यामुळे त्या जातीतील भीषण जीवन ते स्वतः जगले. भाकरीसाठी त्यांनी अहोरात्र संघर्ष केला. म्हणूनच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व बंडखोर बनले. जे उपभोगले, तेच त्यांनी लिहिले. त्यामुळे जीवननिष्ठा येथे प्रमाणभूत ठरते. गावकुसाबाहेरील जीवनातील प्रखर वास्तवाशी नाते सांगणारी त्यांची कथा आहे. शरीर जगविण्यासाठी, पोटाची खळगी भरण्यासाठी माणूस काहीही करायला तयार होतो. 'स्मशानातील सोन' या कथेत अंगात रेड्याचे बळ असलेल्या भीमाला मुंबईत काम मिळत नाही. उपाशीपोटी त्याल भटकावे लागते. एक दिवस स्मशानातून भटकत असताना मढ्याच्या राखेत दिसलेल्या सोन्यात त्याला जीवनाचा मार्ग सापडतो. मग तो दररोज स्मशानात चकरा मारायला लागतो. ही कथा जीवनातील भीषण वास्तवाला सामोरी जाते. अण्णाभाऊंच्या बहुतांश कथेत भाकरीचा प्रश्न हाताळलेला आहे. त्यात 'मुकूल मुलाणी', 'शिकार', 'थडग्यातील हाड' या दमदार कथांचा समावेश करावा लागतो.

अण्णाभाऊंच्या कथेतील माणसे जिवंतपणीच मरणाचे दुःख भोगतात. कथेत कृत्रिमता किंवा नटवे शब्द नाहीत. दारिद्र्य हे स्वयंभू असते. त्यामुळे स्वतः अण्णाभाऊ त्यांच्या कथेतील माणसे हताश होत नाहीत. अण्णाभाऊंच्या कथेतील जग हे प्रादेशिक आहे. दलित कथेला खरा आकार देण्याचे काम अण्णाभाऊ साठे यांनी केले. त्यांच्या कथेतील पात्रे अन्यायाविरुद्ध बंड करताना दिसतात. अनुभवाचे एकसूरी चित्रण येत असल्यामुळे त्यांची कथा कलात्मक पातळी गाठू शकत नाही.

अण्णाभाऊंनी 'चित्रा' (१९५१), 'फकिरा' (१९५९), 'वैजयंता' (१९५९), 'माकडीचा माळ' (१९६३), 'आवडी' (१९६३), 'केवड्याचं कणीस' (१९६३), 'वैर' (१९६४), 'रानगंगा' (१९६५), 'पाझर' (१९६५), 'मास्तर' (१९६६), 'वारणेचा वाघ' (१९६८) ह्या कादंबऱ्या लिहिल्या. आपण ग्रामीण लेखक आहोत, याची जाणीव साठ्यांजवळ आहे. त्यांची 'फकिरा' ही सर्वात लोकप्रिय कादंबरी आहे. न्यायासाठी शौर्य गाजविणारी लोकविलक्षण माणसे अण्णाभाऊंनी उभी केली. या कादंबरीचा नायक फकिरा हाही असाच लोकविलक्षण आहे. इंग्रज काळात फकिराने वारणेच्या खोऱ्यात बंडखोरी केली. वाटेगावचा एक मांग 'राणोजी' याच्या पराक्रमाची दखल इतिहासाने घेतली नाही, परंतु लोकमानसाने घेतली. यातूनच त्यांना देवत्व प्राप्त झाले. जनसामान्यांच्या जीवनाचे हित बघणाऱ्या माणसांबद्दल दंतकथा निर्माण होतात. अशाच माणसांपैकी फकिरा आहे. बापू खोताचा हात तलवारीसकट तोडणारा फकिरा, आयाबहिणीची अब्रू वाचविण्यासाठी वाघासारखा धावून जाणारा सत्याबा हे लोककथांचे विषय बनले. हेच ग्रामीण भागातील लोकमानस या कादंबरीच्या आशयाचा कणा आहे. जोगिणीच्या जत्रेला वारणाकाठावर एकेकाळी खूप महत्त्व होते. घरात समृद्धी निर्माण व्हावी म्हणून यात्रा भरविली पाहिजे, असा संकेत होता. वाटेगावच्या पाटलाच्या आव्हानावरून शिगावच्या जत्रेतील जोगिणी आणण्याचे काम वाटेगावचा मांग राणोजी पार पाडतो. शिगावचा खोत रिवाज मोडून त्याला मारतो. म्हणून राणोजीला देवत्व बहाल केले जाते. गावाच्या अस्मितेसाठी बळी गेलेल्या राणोजीच्या वंशजांना त्या गावातील लोकच अपमानास्पद वागणूक देतात, तेव्हा फकिरा दरोडेखोर बनतो. तो गरिबांना मदत करतो. स्वाभिमान जपणाऱ्या, अन्यायासाठी संघर्ष करणाऱ्या रामोशी-मांग जातीचे हे वास्तवदर्शी चित्रण ग्रामीण कादंबरीच्या इतिहासात मोलाचे आहे.

ग्रामीण वास्तवाचे भान असलेली ग्रामीण कथा नवकथेच्या उदयाबरोबरच लिहिली जाऊ लागली. माणसाच्या मनातील ताणतणाव, गुंतागुंत याला प्राधान्य मिळाले. माणसाचे मनोविश्व केंद्रस्थानी ठेवून बाह्य वास्तवापेक्षा अंतर्गत वास्तवाचा शोध घेण्याची प्रेरणा प्रबळ ठरली. नवकथेचे हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय. उद्धव शेळके यांनी याच धर्तीवर विदर्भातील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले. त्यांचा 'शिळान' (१९५८) हा कथासंग्रह आहे. 'आसरा', 'वानगी', 'संसर्ग', 'घुसळण', 'गरिबाघरची लेक', 'बाबला', 'किल्ली हरवते तेव्हा' इ. ग्रामीण कथासंग्रह आहेत. शेळके यांना ग्रामीण जीवनाची, तेथील चालीरितीची, गावगाड्याची चांगली जाण आहे. शेळक्यांच्याबाबतीत ग्रामीण ही संज्ञा परिसरावर अवलंबून

नाही, तर ती तेथील जीवनपद्धतीवर आहे. त्यांची पात्रे गरिबीशी व नियतीशी झुंज घेताना दिसतात. परंतु आतून परस्परांविषयी प्रेम व्यक्त करतात. 'माय' या कथेतील माय काम न करता बसून खाणाऱ्या 'बा' ला कधी सरळ बोलत नाही, परंतु स्वतः कष्ट करून ती 'बा'लाही सांभाळते. ही कथा वाचकांला अंतर्मुख करते. 'पावसाळा' या कथेत शिष्यांचे काम करणारा तात्या आणि त्याची सोशिक बायको आहे. दुसऱ्याकडे हिस्सेवारीने काम करणाऱ्या तात्याची कमाई जेमतेम असते. त्यात बायको व दोन मुले असा संसार चालवायचा असतो. पावसाळ्यात शिष्यांचे काम कमी होते. थोड्याशा पैशात घर चालवावे लागते. घर चालवताना करावी लागणारी कसरत यात आहे. शेवटी बायकोविषयीचे प्रेम ही दाखवले आहे. गरिबीत समाधानी असणारा, उद्याची पर्वा न करणारा असा शिंपी डोळ्यासमोर उभा राहतो. वऱ्हाडी बोली ही या कथांच्या अनुषंगाने पुढे आलेली दिसते. त्यांच्या कथेत ग्रामीण जीवन, लोकाचार, पारंपरिकता, दारिद्र्य, अज्ञान, कौटुंबिक नात्यातील ताणतणाव यांचे चित्रण येते. 'आसरा' या कथेत नवऱ्याचा मार खाऊनही केवळ त्याच्या नवरेपणाला भिणाऱ्या स्त्रिया मनाचा ठाव घेतात. 'अर्धांगी' या कथेमध्ये कुष्ठरोगाची लागण झालेला दुबळा नवरा व त्याला धीर देणारी मुलाबाळांना सांभाळणारी बायको सखू असे चित्रण येते. 'संस्कार' या कथेत वासनापूर्तीसाठी मंदिराचा एकांत निवडणारे पण प्रत्यक्षात तेथे गेल्यावर पारंपरिक पापपुण्याच्या कल्पनेने बिथरून परत येणारे तरूण-तरूणी दाखविले आहेत. जीवनातील कारूण्याबरोबरच विविध मानवी प्रवृत्तींचा शोध घेण्याचा प्रयत्न शेळक्यांच्या कथेत दिसतो. 'कडुनिंबाची सावली' या त्यांच्या ग्रामीण कथासंग्रहात बऱ्याचशा कथा या आशयाच्या आहेत. महारोगाला कंटाळून सापाच्या विषाने हा रोग नाहीसा होतो, असे वाटून सापाला चावा घेण्यासाठी पण जगण्याच्या लालसेने शेवटी माघारी फिरलेला महारोगी डोमा 'वैताग' या कथेत दिसतो. एकूणच शेळक्यांच्या कथा साध्या सरळ आहेत, प्रथमपुरूषी निवेदनातून त्या उत्कट होतात.

उद्धव शेळके यांनी ग्रामीण कादंबरीचे लेखनही केलेले आहे. त्यांनी 'धग' (१९६०), 'डाळिंबाचे दाणे' (१९७७) या ग्रामीण कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'धग' ही मराठीतील अविस्मरणीय कादंबरी आहे. ग्रामीण भागातील एक गरीब स्त्रीची जगण्याची धडपड, तिने काढलेल्या खस्ता, तिची शादूल बुवांवरची श्रद्धा यातून कादंबरीकार कौतिकची व्यक्तिरेखा साकार करतो. आळशी नवऱ्याला सतत कार्यरत ठेवण्यासाठी त्याच्यातला पुरूष जागवण्यासाठी ती झटते. उजाड मुलांना ती सावरू पहाते. पण नियतीपुढे पराभूत होते. येथे नियती कधी व्यक्तींच्या रूपात येते, तर कधी विविध प्रसंगांच्या रूपात येते. महारोग झालेला

नवरा व उनाड बनलेला मुलगा दोघेही घर सोडून जातात. या धक्क्याने कौतिक वेडी बनते. तिच्या संसाराची वाताहत होते. कितीही कष्ट केले, तरी अपयशच हाती येते, हीच कौतिकची नियती आहे. म्हणून ही कादंबरी शोकात्मिका आहे. कौतिकचा आक्रोश वाचकांचे हृदय पिळवटून टाकतो. कौतिक, महादेव, नामा, भीमा, कासम, सकीना या सर्वच व्यक्तिरेखा अप्रतिम उतरल्या आहेत. माणसांची जिद्द आणि जीवनकलहाची असहाय करून टाकणारी गती यांचा संघर्ष येथे दैनंदिन जीवनाच्या सहजाविष्कारातून अभिव्यक्त होतो. म्हणजे कौतिक एकाच वेळी दारिद्र्याशी आणि नियतीशी लढा देते. यामधूनच समस्त कष्टकरी ग्रामीण स्त्रीची ती प्रातिनिधिक व्यक्तिरेखा म्हणून उभी राहते.

व्यंकटेश माडगूळकरांची परंपरा घेऊन माणदेशांच्या परिसरातून पुढे आलेल्या द. मा. मिरासदार यांनी १९५०-५१ मध्ये ग्रामीण कथालेखनाला सुरुवात केली. 'नेम', 'जातवा', 'स्पर्श', 'बापाची पेंड', 'विरंगुळा', 'माकडवाला', 'गुदगुल्या', 'भोजनभाऊ', 'गफलत' इ. कथासंग्रह त्यांच्या नावावर आढळतात. ग्रामीण परिसरातील लोककथा, चुटके यातील रंजकता व अतिशयोक्ती हेरून मिरासदारांनी खुबीदार विनोदी कथा लिहिल्या. ग्रामीण जीवनातील दुःखद जाणवा व अतूट निसर्ग याचेही ते चित्रण करतात. 'विरंगुळा' या ग्रामीण कथासंग्रहातील कथांमधून दरिद्री जीवनाची दुःखद अनुभूती ते गंभीरपणे प्रकट करतात. त्यांची कथा चित्रात्मक बनते. दारिद्र्य ही ग्रामीण जीवनाची अपरिहार्यता आहे. 'भोग' या कथेत पांढऱ्या रंगासारखी वाटणारी टोपी नीट घालीत भिकू चालू लागला, असे वर्णन येते. यात भिकू सोनाराच्या मूळच्या टोपीचा रंग पांढरा, पण दारिद्र्यग्रस्त अवस्थेमुळे त्याच्या जीवनाबरोबर त्याची टोपीही मळली आहे, याचे मार्मिक वर्णन कथाकाराने केले आहे.

यानंतर रणजित देसाई यांच्या कथात्मक साहित्याचा विचार करावा लागतो. त्यांनी कोल्हापूर व त्याच्या आसपासचा ग्रामीण परिसर आपल्या कथेतून चित्रित केला आहे. ग्रामीण निसर्ग, लोकजीवन, विविध उत्सव, जत्रा, उरूस, सणवार, भटक्या ज्ञातीजमार्तीचे पारंपरिक जीवन, खेड्यातील ब्राह्मणवर्ग या सान्यांची दखल आपल्या कथेतून घेतली आहे. 'रूपमहल' (१९५२), 'जाण' (१९६२), 'कणव' (१९६०), 'कातळ' (१९६५), 'मधुमती' इ. ग्रामीण कथासंग्रह त्यांच्या नावावर आढळतात. नाट्यात्मकता व भाषेची सफाई यातून देसाई यांच्या कथा सुंदर बनतात. ग्रामीण वास्तवतेबरोबर मानवी मनाचा वेध त्यांनी आपल्या कथेतून घेतलेला दिसतो. कथेमध्ये योगायोगही आहेत. एकंदरीत, कथालेखनाची संथ गती,

सुखवस्तुवृत्ती या रणजीत देसाई ह्यांच्या व्यक्तिगत कारणांमुळे त्यांच्या ग्रामीण कथा लक्ष वेधून घेत नाहीत. त्यांची कथा ऐतिहासिकतेकडे झुकलेली दिसते.

रणजित देसाई यांनी 'बारी'(१९५९), 'माझा गाव'(१९६०), 'समिधा'(१९७९), या आपल्या ग्रामीण कादंबऱ्यांमधून वास्तवतेचे चित्रण घडविले. 'माझा गाव'मध्ये त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील एक खेडेगाव उभे केले आहे. यात खेड्यातील माणसे कशी जीवन जगतात, एकमेकांशी त्यांचे संबंध कसे निर्माण करतात, एकमेकांना कशी मदत करतात, सर्व प्रतिकूल वातावरण असूनही एकीने रहातात, हे दाखवून देण्यासाठी देसायांनी 'माझा गाव' उभा केलेला आहे. यात अप्पासाहेब इनामदारांचा मुलगा जयवंत शिक्षणासाठी कोल्हापूरला जाणार असतो. परंतु घरातील सर्वांचे पाश तोडून जाणे त्याला अवघड वाटते. ब्राह्मण आणि खानदानी मराठा इनामदार यांच्या परस्परसंबंधातून कथानक तयार होते. ब्राह्मण तात्या इनामदारांनी केलेला अपमान सहन करून त्यांची अब्रू जपण्यासाठी प्रयत्न करतात. घराण्याची अब्रू वाचवण्यासाठी गावाशी वैर घेणारे अप्पासाहेब पटकीच्या साथीत गावाला अन्न देतात. गावासाठी दरोडेखोरांच्या गोळ्या स्वतः झेलून मरण पत्करतात. त्यामुळे कादंबरीचे कथानक अतिरंजित वाटत असले, तरी पूर्णतः अवास्तव मात्र नाही. पुढे समकालीन सामाजिक वास्तवाकडे पाठ फिरवून देसाई आपल्या रोमँटिक प्रवृत्तीला अनुकूल अशा ऐतिहासिक कादंबरी लेखनात रंगून गेले.

कालपरत्वे बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण शंकर पाटील यांच्या कथात्मक साहित्यातून जाणवते. शंकर पाटलांनी माणसा-माणसांमधील परस्परसंबंध व गुंतागुंत, त्यांचे बाह्य विश्व व आंतरविश्व, कुटुंबातील माणसांची नाती अशा व्यक्तिमनाचा शोध घेण्याच्या वैचारिकतेतून कथा फुलवत नेली. 'खेळखंडोबा', 'शाळा एके शाळा', 'खुळ्याची चावडी', 'फक्कड गोष्टी', 'पाहुणी', 'सवाल', 'धिंड', 'भेटीगाठी', 'आभाळ', 'शांकरकथा' इ. त्यांचे कथासंग्रह होत. यातून पाटलांनी खेड्यातील जीवन थोडे गौण मानून खेड्यातील मने अधिक व्यक्त केली. कलात्मक जाणीव अधिक तीव्र करून कथा समृद्ध केली. हातकणंगले, कुंभोज, कोल्हापूर या भागातील ग्रामीण जीवनाचा परिचय त्यांनी करून दिला. ग्रामीण स्त्रियांच्या दुःखाची त्यांची जाण अधिक सविस्तर असल्याचे निदर्शनास येते.

'शांकर कथा' या कथासंग्रहामधील 'ढाल' ही कुटुंबनियोजनाच्या प्रचारावर, त्यातील अज्ञान व जबरदस्तीवर उपहासात्मक प्रकाश टाकते. कोणत्याही सरकारी योजनेचे मूळ उद्दिष्ट कितीही चांगले असले, तरी प्रत्यक्षात त्याचा कसा बोजवारा उडतो, त्याची झळ सामान्यांना

कशी पोहोचते, याचा प्रत्यय या कथेतून येतो. 'पाहुणी' या कथासंग्रहामधील 'जळीत' ही कथा दुष्काळ व वैर यावर आधारित आहे. दुष्काळामुळे गुराढोरांना वैरण मिळत नाही. म्हादा कडबा आणून त्याचा 'बगीम' (ढीग) लावतो. कडबा न मिळालेला शिवराम त्याच्या बगीमला आग लावतो. तेव्हा म्हादा काही माणसांबरोबर तो विझवण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा त्याचा म्हातारा वडील त्याला बगीम विझवू नकोस, असे सांगतो. तेव्हा वाचकांच्या रूढ शेवटाला येथे विस्मयाचा धक्का बसतो. अशी ही आशयसंपन्न कथा आहे. 'सवाल' या कथासंग्रहामधील 'राळ्याचा भात' ही करुणरम्य कथा आहे. कित्येक दिवस दारिद्र्यामुळे अन्न मिळत नाही, एकदाचे मिळल्यावर पानावर बसावे; पण घास घेण्यापूर्वीच क्षुधित याचक यावा, यजमानाने त्याला ते भरलेले ताट आनंदाने द्यावे, अशी कल्पना कथाकाराने चित्रित केली आहे. बऱ्याचदा शंकर पाटलांच्या कथा व्यक्तिमनाच्या कथा वाटतात. एकंदरीत, कथेमध्ये जातीय उच्चनीचता, हेवेदावे, जुना गावगाडा, राजकारण्यांच्या नाना खेळी, दारिद्र्य, अज्ञानाने ग्रस्त ग्रामीण कुटुंबाचे भेदक चित्रण येते. तसेच त्यांच्या कथेत ग्रामीण भाषा व नागर भाषा यांची अधूनमधून सरमिसळ होते.

ग्रामीण कथाकार म्हणून स्थिर झाल्यानंतर शंकर पाटील यांनी 'टारफुला' (१९६४) ही ग्रामीण कादंबरी कादंबरीरचनेचे सर्व संकेत झुगारून देऊन लिहिली. यामध्ये गाव आणि त्या गावाच्या सत्तेसाठी चालणारा संघर्ष आहे. रूढ नायक घेऊन कादंबरीचे लेखन केलेले नसल्यामुळे या कादंबरीचे आकलन समीक्षकांना नीटसे होऊ शकले नाही. कोल्हापूर संस्थानातील एका आडबाजूच्या खेड्यातील गुंडगिरी करणाऱ्या माणसाची ही चित्तथरारक कथा आहे. गावाला सांभाळणारे पाटील अचानक मरतात. पाटीलकीसाठी गावात भांडण सुरु होते. गाव भयभीत होतो. संस्थानातून आलेला बदली पाटील गुंडगिरीच्या मार्गाने गावावर जरब बसवितो. अखेर त्याच मार्गाने त्याची वाट लागते. उग्र-दाहक संघर्षातून ही कादंबरी आकार घेते. तीन भागांमध्ये विभागलेली ही कादंबरी आहे. सत्तासंघर्षाच्या चित्रणावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे या कादंबरीतील व्यक्तींचे व्यक्तिरेखाटन एकसूरी वाटते. (उदा. दादा पाटील) भीतीच्या तणावाखाली जगणारी मने आणि त्यांची आंदोलने पाटलांनी सूक्ष्मतेने रंगविली आहेत. पसरटपणा टाळून दुसरा तिसरा भाग व्यवस्थित चित्रित केला असता, तर ही कादंबरी कलात्मकतेची उच्च पातळी गाठू शकली असती असे असले तरी ही कादंबरी अतिशय महत्त्वाची आहे.

माणदेशासारख्या प्रदेशातील अनुभवलेल्या मानवी जीवनावर कथा लिहिणारे ग. दि. माडगूळकर यांच्या कथांनी ग्रामीण कथात्मक साहित्यात विशेष भर घातलेली नसली, तरी त्यांची दखल घेण्याइतपत वेगळेपण त्यांच्या कथांमध्ये आहे. 'लपलेला ओघ' (१९६१), 'मंतरलेले दिवस' (१९६२), 'थोरली पाती' (१९६३), 'तुपाचा नंदादीप' (१९६६), 'निवडक कथा भाग- १' (१९६९), 'चंदनी उदबत्ती' (१९६७) इ. कथासंग्रह त्यांचे होत. त्यांच्या कथेमध्ये नाट्यपूर्णता, जीवनातील मांगल्य, उदात्तता, पावित्र्य, परंपरागत कौटुंबिक मूल्यांचा आदरपूर्वक मान हे विशेष जाणवतात.

ग. दि. माडगूळकरांनी 'आकाशाची फळे' (१९६०), 'उभे धागे, आडवे धागे' (१९७२) या दोन ग्रामीण कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'आकाशाची फळे' मध्ये माणदेशातील एका गरीब कुंभार कुटुंबाची वाताहत सांगितली आहे. शहरात जाऊन थोडेसे शिक्षण घेतलेला शंकर आपल्या गावात मातीच्या भांड्याचा कारखाना काढतो. परंतु एकत्र कुटुंबामुळे कौटुंबिक परिस्थिती सुधारत नाही. त्याचा भाऊ विठोबा आत्महत्या करतो. शंकरचा संसार सुरळितपणे पार पडावा म्हणून विठोबाची बायको पारू घर सोडून निघून जाते. यात आदर्शवाद आणि कारूप्य ओतप्रोत भरलेले दिसते.

याच काळात हमीद दलवाई यांनी हिंदू-मुस्लिम संबंधावर दमदार कथा लिहिल्याचे दिसते. त्यांची 'इंधन' (१९६५) ही कादंबरी याचवेळी प्रसिद्ध झाली. यात एक मुसलमान तरूण आपले कोकणातील गाव सोडून मुंबईला जातो. आजारपणात विश्रांती हवी म्हणून तब्बल पंधरा वर्षांनी गावाकडे येतो. पंधरा वर्षात बदललेले गाव त्याला जाणवते. हिंदू-मुस्लिम संबंधात लागलेली आग, दलित व सवर्ण जातीतील तणाव हे या कादंबरीत येते. जातिधर्माच्या भितीत विभागलेल्या सामाजिक वातावरणात या मुस्लिम तरूणांची कुचंबणा होते. स्वतःच्या पुरोगामी विचारांमुळे तो मुस्लिमांपासून दुरावतो, तर धर्माने मुस्लिम असल्यामुळे हिंदूनाही तो जवळचा वाटत नाही. लहान मोठ्या कारणांवरून धार्मिक दंगे होतात. त्यात पहिला घाव स्त्रियांच्या अब्रुवर घातला जातो, हे नवीन विक्षिप्त चित्र त्याला दिसते. निरनिराळ्या विकारी जीवनाच्या गुंफणीतून ही कादंबरी साकार होते. दमदारपणे एकेक भाग विणीत कमालीच्या संयमाने त्यांनी हा पट विणला आहे. सामुहिक पातळीवरचे गुंतागुंतीचे जीवनचित्र कलात्मक पद्धतीने त्यांनी उभे केले आहे.

याच काळात सरोजिनी बाबर यांनी ग्रामीण स्त्रीजीवनाचे चित्र कथात्मक साहित्यातून रेखाटण्याचा प्रयत्न केला. 'डोंगरची मैना', 'नव्याची पुनव', 'चिंचेची पत्रावळी', 'देवदर्शन',

‘कुळाचार’, ‘भिगरी’, ‘झालं गेलं सांगते’, ‘मुक्तांगण’ इ. संग्रहांमधील त्यांच्या कथा ग्रामीण वास्तवाला व्यवस्थित सामोऱ्या गेलेल्या दिसत नाहीत. त्यांनी ग्रामीण स्त्रीचे जीवन, तिची सुख-दुःखे, समजुती व चालीरीती या सर्वांचे चित्रण आपल्या कथांमधून केलेले आहे. त्यांच्या शैलीवर लोकवाङ्मयाचा परिणाम जाणवतो. त्यातील भावुकता, सहजता, अकृत्रिमता कथानिवेदनात आढळते. ग्रामीण कथा लिहिणाऱ्या ह्या एकमेव लेखिका आहेत.

मराठी नवकथेच्या काळात गोमांतकाची निसर्गरम्य पार्श्वभूमी घेऊन महादेवशास्त्री जोशी यांनी कथालेखन केले. ‘वेल विस्तार’, ‘मोहनवेल’, ‘खडकातले पाझर’, ‘भावबळ’, ‘घररिघी’ इ. कथासंग्रहांमधील कथांमधून ग्रामीण जीवनातील उदात्तता, पावित्र्य, शूचिता यांचा प्रत्यय अधिक येतो. जीवनातील बारकाव्याच्या विविध छटा टिपताना त्यांच्या लेखणीने दाखवलेली सूक्ष्मता मार्मिक आहे. स्त्रियांची विविध रूपे त्यांच्या कथेतून प्रकट होतात. गोमांतकीय जीवनातील सोज्वळतेचे चित्रण, माणुसकीचे दर्शन घडविणाऱ्या व्यक्तिरेखा, मनोहर निवेदनशैली व संस्कृतप्रचुर भाषा हे जोशांच्या कथेचे विशेष आहेत.

१९६० नंतरच्या ग्रामीण कथेत लक्षणीय बदल जाणवू लागले. आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, सखा कलाल, चारूता सागर यांनी ग्रामीण वास्तवाला सामोरे जाण्याचा प्रयत्न केला. ग्रामीण कथात्मक साहित्य अतिरंजिततेकडून वास्तवाकडे जाताना दिसते. त्यात प्रयोगशीलता आली. ग्रामीण बोली सर्वसाधारणपणे सर्वसामान्य माणसांना समजत असली तरी तिची अस्सलता, नेमकेपणा व व्यापकता समजणारी माणसे अभावानेच आढळतात. निखळ ग्रामीणतेशी नाते सांगणाऱ्या काही कथा रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, चारूता सागर यांनी लिहिल्या आहेत. याच काळात शिक्षण सार्वत्रिक, मोफत व सवलतीचे बनताच समाजाच्या सर्वच थरांमधून नवशिक्षितांची पिढी बाहेर पडू लागली. नव्या पिढीला ग्रामजीवनाचे पूर्वीच्या साहित्यातील चित्रण अपुरे वाटू लागले. या असमाधानातून नवा वाचक स्वतःच लेखनाचा प्रयत्न करू लागला. जात, वर्ग, अनुभवविश्व, नागर अभिरूचीविषयीची नापसंती, नवा ग्रामीण वाचक या सर्व दृष्टीने १९६० नंतरचे लेखक आणि त्यांचे साहित्य यात ठळक बदल जाणवतो.

१९६० नंतरचे ग्रामीण साहित्यिकांच्या पिढीतील एक महत्त्वाचे नाव म्हणजे रा. रं. बोराडे हे होय. ग्रामीण कथात्मक साहित्याचे दोन्हीही साहित्यप्रकार त्यांनी हाताळले आहेत. १९५७ पासून त्यांनी कथालेखनाला जरी सुरुवात केलेली असली, तरी १९६२ साली त्यांचा ‘पेरणी’ हा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर ‘मळणी’, ‘राखण’, ‘वाळवण’,

‘नातीगोती’, ‘बुरूज’, ‘वानवळा’, ‘हेलकावे’ इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. मराठवाड्यातील शेतकी व ग्रामीण जीवन तेथील बोलीभाषेसह त्यांनी रेखाटले. ग्रामीण जनजीवनातील दैन्य व कारूण्य त्यांनी अचूक हेरले. ‘घालमेल’ या कथेत सोपानच्या आजारी बायकोला दवाखान्यात नेण्याची तयारी पूर्ण होते. सोपान हे सर्व निमूटपणे पाहातो. बायकोशी बोलण्याची उत्कट इच्छा असतानासुद्धा मोठा भाऊ व इतर जमलेल्या लोकांसमोर तो काहीच बोलू शकत नाही. संयुक्त कुटुंबातील संकेत जोपासताना व्यक्तिमने कशी दुभंगून जातात, याचे चित्रण या कथेत येते.

ग्रामीण परिसर, कोरडवाहू शेती, गरीब शेतकरी ही सारी प्रादेशिक दारिद्र्याची प्रतीके आहेत. ग्रामीण कुटुंबव्यवस्था दारिद्र्याने जेवढी खचते, तेवढीच रूढीनेही खचते. ‘गाठोडं’ या कथेत आजारी आईला भेटायला मुलगी व जावई येतात. मुलीचे वडील लिंबाजीरावांना वाटते, तिला दवाखान्यात न्यावे. पण ती त्याच गाडीत जावयाला आहे आणि आणण्यास त्यांना भाग पाडते. तसेच मानवी जीवनातील वासनेची अनेक रूपे बोराडे आपल्या कथेत मांडतात. ‘सौदा’ या कथेत यदाअण्णा व किसना या बापलेकातील मानसिक संघर्ष टिपला आहे. मुलाची तारूण्यमुलभ वासनेच्या भुकेतून उद्भवलेली लम्माची इच्छा व अनेक अडचणी सोसलेल्या बापाचे खस्तावलेले मन यातील संघर्षाने ताणलेले वातावरण ग्रामीण जीवनाची वास्तवता प्रकट करते. ग्रामीण परिसरातील बोलीचा वापर ते अधूनमधून करतात. मराठवाड्यातील ग्रामीण म्हणी व वाक्प्रचार यांचा वापर करून वातावरणनिर्मिती करण्याचा प्रयत्न करतात. एकंदरीत, बोराड्यांची ग्रामीण कथा संध वाटते. वाचकांना अंतर्मुख करून हादरून सोडण्याइतकी आवाहनक्षमता तिच्यात नाही.

रा. रं. बोराडे यांनी ग्रामीण कादंबरीलेखनही केलेले आहे. ‘पाचोळा’ (१९७१), ‘सावट’ (१९८७), ‘चारापाणी’ (१९८९) या त्यांच्या ग्रामीण कादंबऱ्या आहेत. ‘पाचोळा’ ही ग्रामीण बोलीभाषेत लिहिलेली पहिली ग्रामीण कादंबरी आहे. शहरीकरणाने ढासळणारा ग्रामीण व्यावसायिक गंगाराम शिंपी यात उभा केलेला आहे. ही एक शोकांत कहाणी आहे. गंगारामाची बायको पारबती स्वतः ही कहाणी सांगते. गरडाच्या पोराशी झालेल्या भांडणातून या कुटुंबाची पाचोळ्यासारखी अवस्था होते. गंगाराम काळाची पावले ओळखू शकत नाही. याठिकाणीच गंगारामची शोकांतिका चालू होते. नवीन बदलाला सामोरे जाण्यासाठी गंगाराम आपल्या मुलाला (भानाला) शिक्षण थांबवून मशीनकामाला लावतो. येथेही गंगाराम कुटुंबापासून दुरावत जातो. या विनाशाला कारणीभूत असणारा गरड प्रत्यक्षात कोठेही समोर

येत नाही. ग्रामीणतेची सीमा ओलांडून या कादंबरीच्या आशयाच्या कक्षा सनातन मानवी दुःखाना स्पर्श करतात. मराठवाड्यातील मातीचा वास असलेली प्रादेशिक शब्दावली बोराड्यांनी वापरली आहे. पारबती ही या कादंबरीचा केंद्रबिंदू आहे. सारे भावनात्मक ताण तिच्या ठायी एकवटतात. एकंदरीत, काळाचे भान राखून जीवनानुभवाचा सच्चा आविष्कार घडविणारी 'पाचोळा' ही लक्षणीय ग्रामीण कादंबरी आहे.

याच सुमारास प्रथमपुरूषी निवेदनातून ग्रामीण मनाच्या सुखदुःखाने भिजलेल्या अनुभवाला मूळरूपात वाचकांसमोर आपल्या कथेमधून उभे केले ते आनंद यादव यांनीच. यादवांच्या कथा शेतात घडतात. तेच त्यांचे वेगळेपण होय. 'खळाळ' (१९६७), 'डवरणी', 'आदिताल', 'पाणभवरे' या कथासंग्रहांमधून यादवांनी बदलत्या जीवनाचे व जीवनातील विविधतेचे चित्र रेखाटलेले आहे. ग्रामीण जीवन व त्या जीवनाशी संबंधित शेती, मोट, बैल, रीतीरिवाज, सणवार, पीकपाणी, संकेत यांच्या चित्रणातून त्यांच्या कथांना सूक्ष्मता प्राप्त झाली. यादवांनी निसर्गवर्णनाला जेवढ्यास तेवढे महत्त्व दिले. 'खळाळ' या कथासंग्रहामधील 'वरातीचा शालू' या कथेमध्ये गरिबीपोटी शालू विकायचा विचार करणाऱ्या व विकल्यानंतर परत घेणाऱ्या स्त्रीमनाची दोलायमान अवस्था यादवांनी प्रकट केली आहे. यातून पूर्वापर संकेताची मानवी मनावर घट्ट पकड असलेली दिसते. 'चाकरी' मधील भिक्या चोरीमुळे मार खाऊन खस्तावलेला असल्यामुळे चाकरी करून पोट भरावे असे त्याला वाटते. म्हणजे येथे पारंपरिकतेची मनावर असलेली घट्ट पकड दिसून येते. यादवांच्या कथांमधून ग्रामीणत्वाचा अडाणीपणा, अविचारीपणा, व्यवहारीपणा, धूर्तपणा, दारिद्र्य, रागलोभ यांचे दर्शन घडते.

आनंद यादवांच्या कथेतील दैन्य व दारिद्र्याने पिचलेले मजूर किंवा कामगडी वरिष्ठांच्या सहवासात राहूनही स्वतःचा वेगळेपणा जपतात. वरिष्ठांविषयी त्यांच्या मनात आदर आहे. पण एकीकडे तो आदर राखूनही ती 'स्व'त्व जोपासतात. आपल्या खाजगी वर्तुळात कोणी प्रवेश केलेला त्यांना खपत नाही. 'धुणं' मधील तानीसाठी असलेला येशा मालकाने पाटाच्या पाण्यात कोणीही धुणे धुऊ नये अशी तंबी दिलेली असताना मालकाने पाठ फिरवताच तानीला पाटात कपडे धुण्यास मुभा देतो. ग्रामीण बोलीचा माफक वापर, अकृत्रिम संवाद, प्रथमपुरूषी निवेदन यातून यादवांच्या कथांना एक अंगभूत सौंदर्य प्राप्त होताना दिसते. त्यांच्या कथेत मानवी मनाचा तळ ढवळून काढण्याइतकी आवाहनक्षमता आहे. एकंदरीत, यादवांच्या कथेने मराठी कथेला वास्तवस्पर्शी बनवले आहे.

मराठी कथात्मक साहित्यामध्ये बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचा वेध घेण्याच्या प्रेरणेतून ज्या थोड्याफार ग्रामीण कादंबऱ्या आढळतात. त्यामधील एक महत्त्वाची ग्रामीण कादंबरी म्हणून आनंद यादव यांच्या 'गोतावळा' (१९७१) चा उल्लेख करावा लागतो. त्यांनी 'नटरंग' (१९८०) ही ग्रामीण कादंबरी लिहिली आहे. 'गोतावळा'मध्ये मालकाचे व्यवहारी वागणे, लंग्नाची अतृप्त राहिलेली इच्छा यामुळे रामू सोनावड्याच्या शेतावर काम करणाऱ्या अनाथ नारबाच्या आयुष्यात एकाकीपणा निर्माण होतो. त्यामुळे तो पशुपाखरांशी आत्मीय नाते जोडून माणसांच्या मायेची भूक भागवून आपल्या मनाचा तोल सावरतो. चंपी कुत्री, पाडी, नाम्या कुत्रा, रेडे-शेरडे, पिसाट कोंबडा, कासव हा सारा नारबाचा गोतावळा आहे. बायकोशिवाय एकाकीपणे विहिरीत अडकून पडणाऱ्या कासवाच्या सोबतीचा त्याला आधार वाटतो. वासनाप्रेरणांना मुक्तपणे सामोरी जाणारी जनावरे आणि वासनेला विशिष्ट घाटात अभिव्यक्त करण्याचे बंधन असलेला माणूस यांच्यातील विरोध ही त्याला जाणवतो. माणूस आणि हा अवघा निसर्ग एकमेकांमध्ये मिसळतात आणि हे गोतावळ्याचे सारे विश्व बोलके होते. येथे नारबाला स्वतःचे व्यक्तित्व प्राप्त होते. त्याने निर्माण केलेले हे भावविश्व यंत्र संस्कृतीच्या आगमनामुळे क्रमाक्रमाने उद्ध्वस्त होते. बैलांच्या गोठ्यात ट्रॅक्टर येतो. निरूपयोगी बैल, शेळ्या विकल्या जातात, तर काही मृत्युमुखी पडतात. पैशासाठी झाडे तोडली जातात. हे उद्ध्वस्त होणे एका अर्थाने नारबाचे असते. नारबाचे भावविश्व यादवांनी कोल्हापूर-कागल परिसरातील ग्रामीण बोलीच्या रूपाने यशस्वीपणे उभे केले आहे. मात्र हा गोतावळा सोडून बाहेरच्या ग्रामजीवनाशी नारबाचा संबंध येत नाही, हे बुद्धीला पटत नाही. तरीही गोतावळा ही मराठीतील एक अव्वल दर्जाची कादंबरी आहे, हे मात्र मान्य करावेच लागते.

ग्रामीण कथांचा विचार करित असताना या काळातील सखा कलालांचाही विचार करावा लागतो. १९६० पासून त्यांच्या कथा प्रसिद्ध होत असल्या, तरी त्यांचा 'ढग' हा कथासंग्रह १९७४ मध्ये प्रसिद्ध झालेला आहे. विविध घटनाप्रसंगांमधून, व्यक्तीच्या हालचालीतून मानवी जीवन व निसर्ग यांचे ह्या संग्रहातील कथांमधून साकारणारे रूप विलोभनीय वाटते. यौवनाची मूलभूत वृत्ती असलेली वासना व तिचा शारीरिक पातळीवरून होणारा प्रत्यक्ष आविष्कार या गोष्टी कलालांच्या कथेला उत्कटता प्राप्त करून देतात. कलाल हे दुःखाच्याच कहाण्या सांगतात. हे दुःख भोगणारी माणसे खेडुत असली, तरी त्यांच्या दुःखाची जात वेगळी आहे. पैकी 'बळी' ही एका फसलेल्या कुमारिकेची कथा आहे. पण कथा मांडण्याची पद्धत नवीन वाटते, यात शंका नाही. कशी ती पहा: 'भीतीने थरथरणारी ती

पोर पालीगत सरपटत आढ्यापत्तूर गेली होती. तिथंच गळ्याभोवती करकचलेल्या दोरीला लोंबत होती. आतबाहेर अंधार भणभणत होता.' कलालांनी शोधलेली ही करूणरम्य वाट आहे. 'इरादा' मधील शरीर पातळीवर अनावर संभोगशृंगाराप्रसंगी त्यांचा मितभाषी नेमकेपणा कथावस्तूला वेगळेपण देऊन जातो. मितभाषित्व हे कलालांचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

माणसाचा तन्मयतेने शोध घेणारा ग्रामीण कथाकार म्हणून चारूता सागरांचा उल्लेख करावा लागतो. यांच्या कथासंग्रहातील 'दर्शन' या कथेत जोगतिणींच्या आयुष्याचे घडणारे दर्शन मनाला आश्चर्यचकित करणारे आहे. जोगतिणींच्या खाजगी जीवनाचा तपशील त्यांनी अतिशय कलात्मक अलिप्तपणाने मांडला आहे. 'दर्शन' ही जोगतिणींच्या तीन पिढ्यांची कर्मकहाणी आहे. तुळसाची पहिली पिढी, पुतळाची दुसरी पिढी, सकीची तिसरी पिढी आहे. पुतळा उभे आयुष्य जोगतिण म्हणून घालवते. तिची तरूण भाची रूकीची ती वाट बघते. पुतळाला आपले सारे आयुष्य आठवते. ती सकी एवढी असताना तिची आई तुळसा मेली. घराण्याची वहिवाट म्हणून पहिली मुलगी देवीला सोडायची, तिला दर्शन बांधायचे. परंतु देवीबरोबर लग्न म्हणजे जीवनाचे वाटोळे. अनेक पुरुषांबरोबर शरीरसंबंध येणे, गावातील माणसे मनाला लागेल अशी टोचून बोलतात. शरीरसंबंधाची विविध रूपे हे सर्व चित्र पुतळाच्या मनासमोर उभे राहते. राघूच्या ताप्यात ती हिंडू लागली. ताप्यात काही दिवसानंतर तरणाबांड अण्णू मांग येतो. त्याच्यापासून पुतळाला दिवस जातात. तो जबाबदारी नाकारतो आणि तिच्या जीवनाचे ग्रह वक्र दिशेने फिरायला चालू होतात. मग पोटातले पाडणे, परत दिवस जाणे, परत पाडणे हे निसर्गचक्र सुरू होते. हे चित्र समोर आल्यानंतर सकीला घालण्यासाठी हातात घेतलेले दर्शन देवीच्या पायावर पडते. म्हणजे या घराण्याची परंपरा येथे संपते.

याच काळात मनोहर तल्हार यांनी ग्रामीण कथालेखन सुरू केले होते. 'बुढीचं खाटलं' (१९५८), 'गोरीमोरी' (१९६६), 'निःसंग' (१९७८) इ. कथासंग्रह त्यांचे आहेत. त्यातून त्यांनी वैदर्भीय ग्रामीण जीवनातील घटनाप्रसंगांमधून प्रादेशिकता जोपासण्याचा प्रयत्न केला. जनसामान्यांच्या भावभावना अधोरेखित करताना पोटाची भूक व कामवासनेची भूक त्यांनी रेखाटली आहे. 'निःसंग', 'कोलमडलेला', 'उद्ध्वस्त' या कथा जीवनातील दैन्यावस्थेचे व मानवी मूलभूत प्रेरणेचे भेदकपणे चित्रण करतात. परंतु उत्तरोत्तर त्यांची कथा शहरी जीवनाकडे अधिक वळल्याचे जाणवते.

याच काळात भाऊ मांडवकर यांनी ग्रामीण परिसरात राहणाऱ्या माणसांच्या भाव-भावना, वेदना सूक्ष्मपणे चित्रित केल्या आहेत. 'मेंगी' (१९६०), 'कानचिरी' (१९६६) हे दोन ग्रामीण कथासंग्रह त्यांच्या नावावर आढळतात. 'कुटाराचे कलवड' या कथेत तरूण दत्तूच्या जवळ येणारी गिरिजा छचोर नाही. कथेतून गिरजेचा निरागसपणा दिसून येतो. दत्तूने तिला स्पर्शसुद्धा करू नये, यात त्याचा ग्रामीण वातावरणात जोपासलेला पारंपरिक पापभ्रंश स्वभाव मनाला स्पर्श करतो. 'कानचिरी' ही एका गाईची कथा आहे. पाळीव पशूला कथेत केंद्रस्थानी मानणे, हा ग्रामीण परंपरेचा एक भाग आहे. एकंदरीत, ग्रामीण जीवनातील यथार्थता दाखविण्याचा प्रयत्न येथे दिसतो.

आजची रंजनात्मक प्रकृतीची कादंबरी अनेकवेळा ग्रामीणतेशी सलगी करते. ग्रामीण जीवनातील परंपरानिष्ठा, वैर, रंगेलपणा यांची चित्रणे रंजनासाठी निवडली जातात. या पद्धतीची लोकप्रिय ग्रामीण कादंबरी बाबा कदम यांची 'प्रलय' (१९६२), 'राही' (१९६९), 'दगा' (१९७४) या आहेत. 'राही' मधील मालोजी आपल्या सुनेवर (राही) बलात्कार करतो. त्याचा काटा काढण्याच्या उद्देशाने राही मनात चरफडते. पण मालोजीचा मुलगा खंडू एका रात्री अचानक येतो आणि बापाला ठार मारतो. राही बलात्कारामुळे कोसळते. पण सासऱ्याला ठार मारण्यासाठी त्याच्याशी संबंध ठेवते. खंडूही बायकोला काहीही न विचारता तिला होणाऱ्या मुलाचे पितृत्व स्वीकारतो. यासर्व घटना जगावेगळ्या वाटतात. म्हणून असंभाव्य व भडक घटनांच्या मालिकेचे रूप या कादंबरीला येते. यातील ग्रामीणता रंजनमूल्य म्हणून आल्यासारखे वाटते.

याच काळात रंगनाथ देशपांडे यांची 'वेडी बाभळ' (१९६६), बापूसाहेब गांवडे यांची 'दसऱ्याचं सोनं' (१९६९), रवींद्र पिंणे यांची 'परशुरामाची सावली' (१९७०) या ग्रामीण कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. 'वेडी बाभळ' मध्ये जेजुरी परिसरातील एका गरीब कुटुंबाच्या चार पिढ्यांची कहाणी आहे. 'दसऱ्याचं सोनं' मध्ये दुष्टांचा कर्दनकाळ आणि सज्जनांचा मित्र असलेल्या कुंभोजच्या सत्याप्पाची कथा आहे. 'परशुरामाची सावली' मध्ये हिंदू-मुस्लिम समाजातील मानसिक स्थित्यंतराचे चित्रण आहे.

एकंदरीत, १९६० ते १९७० या दशकातील ग्रामीण कथात्मक साहित्य प्रादेशिकतेऐवजी प्रदेशविशिष्ट ग्रामीणतेकडे जास्त झुकलेले जाणवते. रचनेच्याबाबतीत तंत्रवादाला त्याने बगल दिलेली दिसते. परंतु पूर्णपणे ते तंत्र झुगारून देऊ शकलेले दिसत नाही. सामाजिक बदलाची जाणीव सर्वच साहित्यिकांना आहे. भाषेच्याबाबतीत नेमकेपणा

आल्याचे जाणवते. अशा प्रकारे या काळातील ग्रामीण कथात्मक साहित्य संमिश्र स्वरूपाचे असल्याचे दिसते.

इ.स. १९७० ते १९८० या दशकात ग्रामीण कथात्मक साहित्यात आणखीन बदल होत गेले. याच काळात म्हणजे १९७७ ला ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाली. ग्रामीण जीवनातील दुःख व समस्या यांच्यात बदल होत गेले. सावकार, धरणग्रस्त, दुष्काळ, शासकीय योजनांमधील अपहार, ग्रामीण माणसाला शासकीय योजनांपासून दूर ठेवणारी वृत्ती, शैक्षणिक संस्थांमधील गैरव्यवहार इ. बाबींचे नेमके चित्रण ग्रामीण साहित्यातून येऊ लागले. समतावादी मूल्यांच्या प्रेरणेतून विराट ग्रामीण समाजाची सुखदुःखे ग्रामीण साहित्यातून व्यक्त झाली पाहिजेत, या जाणिवेतून आनंद यादव, रा. रं.बोराडे, चंद्रकुमार नलगे, नागनाथ कोत्तापळे यांनी लेखन केलेले दिसते. तसेच शंकरराव खरात, द. ता. भोसले, आनंद पाटील, भास्कर चंदनशिवे, वासुदेव मुलाटे, श्रीरामं गुंदेकर, सतीश तराळ, बाबाराव मुसळे, उत्तम बंडू तुपे इत्यादींनी ग्रामीण कथात्मक साहित्याला आपापल्या परीने हातभार लावला. यावरून अगोदरच समाजवास्तवाभिमुख असलेल्या या साहित्यप्रवाहाला नव्या वैचारिक मूल्यांची जोड लाभली, असे म्हणता येईल.

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या 'माणदेशी माणसां'पासून नवी ग्रामीण कथा निर्माण झाली. त्यांनी दाखवून दिलेल्या दिशेने अनेक कथाकारांनी वाटचाल केल्याचे दिसते. त्यात शंकरराव खरात यांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो. त्यांचे 'टिटवीचा फेरा' (१९६३), 'सांगावा' (१९६५), 'तडीपार' (१९६५), 'बारा बलुतेदार' (१९६६), 'मुलाखत' (१९७८) इ. ग्रामीण-दलित कथासंग्रह आहेत. शंकरराव खरातांची कथा नवकथेपेक्षा वेगळी आहे. मागासलेल्या जाती-जमातीतील राबणाऱ्या दरिद्री लोकांची चित्रे समाजासमोर ते उभी करतात. या लोकांचे दुःख वाचकांसमोर मांडावे, असा खरातांचा हेतू दिसतो. भूक आणि अत्याचार यामुळे शरीराचा प्रतिकार नकळत कमी होतो. पण मनाची उभारी मात्र कायम रहाते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्पृश्यांनी मुद्दाम लादलेल्या अस्पृश्यांवरील अत्याचाराला, त्यांच्या मूक वेदनेला खरातांनी बोलके केले. दारिद्र्यामुळे येणाऱ्या अज्ञानाचे खरखुरे रूपही त्यांनी आपल्या अस्पृश्य बांधवांच्या नजरेस आणून दिले. 'सांगावा' ही खरातांची प्रभावी कथा आहे. रामाला गावकीच्या नात्याने उपाशीपोटी कामे करावी लागतात. पण त्याचा मोबदला मागण्याचा हक्क त्याला नाही. हेच खरात अतिशय संयमाने मांडतात. 'तडीपार' या कथासंग्रहात त्यांनी गुन्हेगार लोकांचे जीवन चित्रित केले आहे. या लोकांकडे पोलीस संशयित

म्हणून पाहतात, पण ह्या माणसांची जीवन जगण्याची लालसा चिवट असते म्हणून ते जगतात. गुन्हे करून व शिक्षा भोगून निर्ढावलेल्या गुन्हेगारांना काहीही वाटत नाही. सरळ दैवावर हवाला देऊन ती मोकळी होतात. एकंदरीत, शंकरराव खरातांच्या कथेचे वळण जुने वाटते. मात्र तळागाळातील विविध जाती, धर्म, पंथ यामधून जोपासले जाणारे वेगळेपण, प्रादेशिक पारंपरिक लोककलेवर जीव जगणारे लोक यातून एक वेगळी ग्रामीणता त्यांच्या कथेतून पुढे आल्याचे दिसते.

शंकरराव खरात यांच्या 'गावचा टिनोपाल गुरूजी' (१९७१), 'मी मुक्त मी मुक्त' (१९७१), 'झोपडपट्टी' (१९७३), 'पारधी' (१९८०), 'मी माझ्या गावाच्या शोधात' (१९८३), इ. ग्रामीण कादंबऱ्या आहेत. 'गावचा टिनोपाल गुरूजी' मध्ये शिक्षणक्षेत्रात शिरलेल्या अपप्रवृत्तीमुळे ग्रामीण भागातले शैक्षणिक वातावरण कसे गढूळ बनले आहे, याचे दर्शन घडते. आजच्या काळात राजकारणाने जो गावागावांचा चेहरा-मोहरा बदलला आहे. त्या चेहऱ्याआड दडलेला दांभिकपणा, स्वार्थ, बाजारवृत्ती, भ्रष्टपणा, संधिसाधू भोंदूपणा खरातांच्या कादंबऱ्यांमधून दिसतो. या साऱ्यांनी भरडलेला उपेक्षित माणूस हा खरातांच्या कादंबऱ्यांचा आत्मा म्हणता येतो.

याच सुमारास लेखन करणारे द. ता. भोसले हे एक महत्त्वाचे ग्रामीण साहित्यिक होत. ग्रामीण जीवनाचा जन्मजात वारसा लाभलेले ते साहित्यिक आहेत. कृषिजीवनातील सुखदुःखाचे कांगोरे त्यांनी अनुभवले आहेत. 'अन्न' (१९७६), 'पाळत' (१९७७), 'अगं अगं म्हशी' (१९७८), 'पाऊस' (१९८४), 'मनस्विनी' (१९९५) हे त्यांचे ग्रामीण कथासंग्रह होत. ग्रामीण माणसांची मानसिक व्यथा, स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले दुःखभोग, गावागावांमधील राजकारण, माणसांच्या परंपरागत श्रद्धास्थानांना सुरंग लावणाऱ्या सुधारणा, तरूणांच्या मनातील तरलभाव यांना भोसल्यांच्या कथेत स्थान मिळते. लोकविलक्षण व्यक्ती आणि विपरीत प्रसंग, मोठ्यांचे जग व छोट्यांचे जग यातील विसंगतीतून त्यांची कथा आकार घेते. विनोदाला निकोपरितीने फुलविण्याची ताकद त्यांच्यात आहे.

द. ता. भोसले यांनी 'मी आणि माझा बाप' (१९६९), 'इथे फुलांना मरण जन्मता' (१९८५) या ग्रामीण कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'मी आणि माझा बाप' ही त्यांची विनोदी कादंबरी आहे. बापू भोसले आणि त्याचा मुलगा बाळ्या यांची ही मनोरंजक कथा आहे. बापू हा उंडगा, गावावरून ओवाळून टाकलेला माणूस, आळशीपणा व खादाडापणा ही त्यांची वृत्ती, पैसे खाणे व पोट भरणे यासाठी वेगवेगळ्या हिकमती करण्यात त्याचा सारा वेळ जातो.

तो नीतीअनीतीचा विधिनिषेध नसलेला असा आहे. त्याचा मुलगा बाळ्या बापाच्या पावलावर पाऊल टाकून जीवनाची वाटचाल करणारा आहे. बापू तानीला ठेवतो, तर बाळ्या सोनीला ठेवतो. कादंबरी किस्सेवजा असली, तरी तिच्यातील व्यक्तिरेखाटन आणि ग्रामीण जीवनदर्शन सरस आहे.

याच सुमारास महादेव मोरे यांनी ग्रामीण कथात्मक साहित्य लिहिले आहे. 'दवना', 'इंगित' इ. त्यांचे ग्रामीण कथासंग्रह आहेत. त्यांच्या कथेतील परिसर कानडी-मराठी सीमेवरचा आहे. निपाणीतील तंबाखूच्या वासाने भरून टाकणारे विलक्षण जीवन हे त्यांच्या कथांचा विषय आहे. तंबाखू धंद्यातील स्त्रिया, हमाल, व्यापारी, शेतकरी, दलाल यांचे चित्रण त्यांच्या कथेत उमटले आहे. टॅक्सी धंद्याशी संबंधित माणसे आणि त्या अनुषंगाने येणारे वेश्याजीवन यांचे दाहक चित्रण मोरे करतात. खेड्यातून तंबाखूच्या वखारीत कामासाठी येणाऱ्या गरीब स्त्री-पुरुषांच्या फसवणुकीची ही कथा आहे. 'दवना' या कथासंग्रहामधील 'डोनस', 'झुंज' या कथांमधून वरील चित्रणाचा प्रयत्न येतो.

महादेव मोरे यांनी 'पाव्हणा' (१९६६), 'एकोणिसावी जात' (१९६८), 'पनोती' (१९६९), 'रैत' (१९७१), 'बळी' (१९७२), 'वर आभाळ खाली धरती' (१९७३), 'वस्ती' (१९७५), 'प्रवाह' (१९७६), 'आडगार' (१९७८), 'स्टँड' (१९७८), 'लाईन' (१९८०), 'झोबड' (१९९०) इ. ग्रामीण कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. यामध्ये तळागाळातल्या माणसांचे अमर्याद विश्व, या विश्वातील वेगवेगळ्या गुणांची माणसे यांचे दर्शन घडते. त्यांचे वासनाविकार, जगण्याची इच्छा, टक्क्याटोणप्यांनी बधीर झालेली मने यांचे वास्तवदर्शी चित्रण ते रेखाटतात. ग्रामीण भागातील वैशिष्टपूर्ण व्यवसाय, वेगळा स्तर यातून त्यांची साहित्यसृष्टी आकार घेते. शरीरविक्री करणाऱ्या स्त्रिया, ट्रकबरोबर बेभानपणे वागणारे पुरुष, अनेक लडतरी करीत जगणारे डोंबारी-मांगगारूडी यांनी त्यांचे कादंबरीविश्व गजबजून गेले आहे. 'वस्ती' या कादंबरीमध्ये मांगगारूडी, डोंबारी या भटक्या समाजाचे चित्रण येते. 'वर आभाळ खाली धरती' या कादंबरीमध्ये देवदासी म्हणून सोडलेल्या मुलीच्या आयुष्याची परवड शेवटी वेश्या म्हणून जगण्यात कशी होते, याचे चित्रण येते. 'आडगार' या कादंबरीमध्ये अन्शीसारखी एखादी कोवळी मुलगी पोटाची गरज आणि वासनापूर्तीसाठी अधःपतीत होऊन कायमची वेश्याजीवनाच्या गर्तेत कशी अडकली जाते, याचे चित्रण येते. एकंदरीत, महादेव मोरे यांनी ग्रामीण कथात्मक साहित्याचे लेखन भरपूर केलेले आहे. त्यांचे चित्रण नाविन्यपूर्ण

आहे. परंतु केवळ आशयद्रव्याच्या वेगळेपणामुळे कोणतेही लेखन कलात्मक ठरत नाही. अनुभवसृष्टी व भाषाशैली यावरील त्यांची पकड ढिली होताना दिसते.

या दशकात लेखन करणारे चंद्रकुमार नलगे हे एक महत्त्वाचे ग्रामीण साहित्यिक होत. 'अंगाई', 'रानकरवंद', 'पंढरीची वाट', 'अशीच एक वाट', 'अक्रित', 'हुरडा', 'सरकारी माणूस', 'सर्जा' इ. त्यांचे ग्रामीण कथासंग्रह होत. कोल्हापूर व सातारा यांच्या डोंगरी प्रदेशातून वाहणाऱ्या वारणा खोऱ्याचा स्पर्श त्यांच्या लेखनाला आहे. त्यांच्या कथेत कौटुंबिक ताणतणाव, माणसांच्या मनातील समस्या, ग्रामीण मानसिकता व संघर्ष यांच्या चित्रणाबरोबर खेड्यातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक बदलांचेही अत्यंत समर्पक असे चित्रण येते. तसेच स्वातंत्र्यसंग्रामात बलिदान करणाऱ्या खेडुत अज्ञातांचे जीवनसंघर्षही त्यांनी उत्कटतेने चित्रित केले आहेत. राजकारणाने होणारी ग्रामीण माणसांची कोंडी, नष्ट होत चाललेली बलुतेदारी, नवीन धरणयोजनेतून पुनर्वसितांच्या नशिबी आलेले दैन्य, कारखाने, त्यातील भ्रष्टाचार, भोंदुगिरी यांचे लक्षवेधक चित्रण त्यांच्या कथेतून येते.

चंद्रकुमार नलगे यांच्या 'आगीनफूल'(१९७४), 'गस्त'(१९७६), 'देवाची साक्ष' (१९७९) इ. ग्रामीण कादंबऱ्या आहेत. 'देवाची साक्ष' मध्ये धरणामुळे उठलेल्या वस्तीचे चित्रण आहे. सदाशिव या तरूण मुलाच्या वाणीतून ही कथा वदविली जाते. त्यामुळे कादंबरीचा बराचसा भाग सदाशिवच्या रोमांटिक भावनेवर खर्च होतो. धरणामुळे गाव उठणार, हे कळल्यानंतर भटक्या जमातीत आणि आपल्यात काही फरक उरत नाही, हे नाना,तुका, आबा आणि गावातल्या इतर माणसांच्या लक्षात येते. उघड्या माळावरून ही गावकऱ्यांना हाकलून दिले जाते. यात संपूर्ण कुटुंबाची वाताहत होते. बदलते ग्रामीण वास्तव नलग्यांनी या कादंबरीतून अतिशय सूक्ष्मपणे रेखाटले आहे.

याच सुमारास वामन होवाळ यांनी ग्रामीण कथालेखन केले आहे. 'बेनवाड', 'येळकोट' इ. त्यांचे ग्रामीण कथासंग्रह आहेत. ग्रामीण वातावरणातील दलितांचे आपापसातील मानमरातब व प्रतिष्ठा यातून 'अंगार' ही कथा घडते. 'मजल्याचं घर' ही विचार प्रवण कथा आहे. घर बांधण्याचे स्वप्न पाहणारा व ते साकार करणारा बयाजीं त्यातच जाळून मारला जातो, असे चित्रण येते. अखिल दलित वर्गाची प्रातिनिधीक ठरावी अशी ही कथा आहे. कथाकाराच्या चिंतनशीलतेतून या कथांना एक मूल्यभाव प्राप्त होतो. वामन होवाळ हे भोगलेल्या दैन्याचे उत्कट वर्णन करतात. त्यांच्या गंभीर कथेतही एखादी विनोदाची लंकेर चमकून जाते.

याच सुमारास लेखन करणारे प्रा. व. बा. बोधे हे एक ग्रामीण साहित्यिक होत. त्यांच्या 'फीस्ट' या कथासंग्रहात सातान्याकडील ग्रामीण जीवन आलेले आहे. क्रूर नियतीने अगतिक बनलेल्या माणसांचे दर्शन त्यांनी मिस्किलपणे घडविले आहे. त्यांच्या कथेत हास्यातून कारुण्य डोकावते. ग्रामीण माणसांच्या स्थळाशी निगडित असणाऱ्या भावभावना व शेवटी नियतीसमोर होणारा माणसाचा पराभव बोधे आपल्या कथेमधून मांडतात. त्यांच्या कथेतील ग्रामीण जीवन वाचकांना वेगळ्या वातावरणात घेऊन जाते.

ग्रामजीवनाचा अनुभव आणि ओढ असूनही व. बा. बोधे यांच्यासारखे साहित्यिक वरवरचे ग्रामजीवन चित्रित करून मनोरंजनात्मकच लेखन करण्यात धन्यता मानतात. त्यांनी उपेक्षित जाति-जमातींचे चित्रण आपल्या काही कादंबऱ्यांमधून केले आहे. 'जंगल' (१९७८), 'कातण' (१९७९), 'वाघीण' (१९८०), 'चांगभल' (१९८२), 'बिजली' (१९८३), 'गुंडगी' (१९८४) इ. कादंबऱ्या आहेत. 'कातण' मध्ये अंधश्रद्धेत जखडलेल्या कैकाडी समाजात जन्म घेऊन प्रगत विचारांकडे जाऊ इच्छिणाऱ्या तरूणांचे भावविश्व कसे उद्ध्वस्त होते, याचे दर्शन घडते. बोध्यांचे अनुभव भांडार संपन्न आहे. परंतु रंजनवादी प्रवृत्तीत ते अडकल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीची गुणवत्ता कमी होते.

याच काळात प्रकृतीने कवी असलेले केशव मेश्राम हे एक ग्रामीण साहित्यिक होत. त्यांचे 'जटायू' (१९७२), 'खरवड' (१९८०), 'पत्रावळ' (१९८१) इ. कथासंग्रह आहेत. 'जटायू' या कथेत वऱ्हाडी ग्रामीण-दलित जीवनातील रूढी, पारंपरिकता, माणसांचे विविध मनोव्यापार याचे मन अस्वस्थ करणारे दर्शन घडते. अंधश्रद्धा, दैन्य, अत्याचार हे नित्याचे विषय त्यांच्या कथेचे विषय होतात. 'खरवड' या कथासंग्रहात दलितांच्या समस्येबरोबरच दलित जीवनाच्या वळणावळणावर घडणाऱ्या दुःखद घटनांचे हृदयस्पर्शी दर्शन घडते.

याच सुमारास लेखन करणारे उत्तम बंडू तुपे हे एक महत्त्वाचे ग्रामीण साहित्यिक होत. त्यांच्या 'इजाळ' (१९८४), 'झुलवा' (१९८६), 'चिपाड' (१९८९), 'खुळी' (१९९१) इ. कादंबऱ्या आहेत. या कादंबऱ्यांमधून अधःस्तर समाजाचे, त्याच्या दारिद्र्याचे आणि समस्यांचे भेदक दर्शन घडते. 'झुलवा' या कादंबरीत जगन या जोगतिणीची दुःखकारक शोकांतिका आहे. 'लावला तर झुलवा, न्याय तर कुणीबी हलवा' असे जीवन वाट्याला आलेली जगनची कथा यात येते. थोडे शिकून नर्स व्हावे, ही इच्छा असलेल्या जगनला प्राप्त परिस्थितीत जोगतीण व्हावे लागते. आजुबाजूच्या माणसात जगन एकटी पडते. तिची घालमेल कादंबरीकाराने प्रत्ययकारकपणे रेखाटली आहे. स्वतःचे जीवन उद्ध्वस्त झाले असताना

ज्याच्याबरोबर झुलवा लावून घेतला, त्या कृष्णाला मनापासून सावरण्याचा प्रयत्न ती करते. त्याच्यापासून झालेल्या मुलीचे संगोपन ती मनापासून करते. यल्लम्मावरचा तिचा विश्वास संपून गेलेला दिसतो. कारण संपूर्ण आयुष्यभर जोगतीण म्हणून राहिल्यावर हातात काहीही रहात नाही. 'माणूस म्हणून तरी कुणी बघतंच आपल्याकडं ?' या जगनने विचारलेल्या प्रश्नातून संपूर्ण देवदासीची करुण कहाणी आपल्यासमोर उभी राहते. म्हणूनच परिस्थितीविरुद्ध बंड करून देवीचा जग ती नदीत फेकून देते. यात कादंबरीकाराने जगनची व्यक्तिरेखा अतिशय संयमाने चित्रित केली आहे.

याच काळात लेखन करणारे दुसरे ग्रामीण कादंबरीकार म्हणजे राजन गवस हे होत. त्यांनी 'चौडकं'(१९८५), 'भंडारभोग'(१९८८), 'कळप'(१९९१), 'धिगाभा'(१९९२) इ. कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'चौडकं' मध्ये जोगतिणी आणि त्याचे दुःख चित्रित केले आहे. ग्रामीण अंधश्रद्धेच्या पोटी बायजाची मुलगी सुली हिला देवदासी म्हणून सोडले जाते. एकदा घरात घुसल्यावर बाहेर न पडणारी देवी म्हणून आपल्या घरात तिची पूजा करू नये, असे सुलीचा बाप सुभाना ह्याला वाटते. परंतु भीतीपोटी तो विरोध करू शकत नाही. देवदासी म्हणून सोडलेली सुली समाजाची भोगवस्तू ठरणार, ही गोष्ट अटळ होती. हे वास्तव सुभानाला समजल्यावर तो उद्ध्वस्त होतो. उपेक्षित समाजातील माणसांना चिंतनप्रवृत्त करणे, हेच या कादंबरीचे यश वाटते.

या दरम्यान अनेक ग्रामीण कथाकार लेखन करीत होते. त्यात 'बाबा पाटील' यांची 'एकूर', 'वाट ही चालावी' या कथासंग्रहाचा विचार करावा लागतो. निसर्गाच्या सान्निध्यात ग्रामीण माणसाला ओढग्रस्त अनुभव कसे घ्यावे लागतात, याचे चित्रण येते. प्रतिमा इंगोले यांचा 'हजारी बेलपान', 'सुगरणाचा खोपा', 'जावयाचं पोर' हे कथासंग्रह वऱ्हाडी जीवनाचे रीतीरिवाज, सणवार, आचार-विचार यांचे दर्शन घडवतात. सतीश तराळ यांचा 'आळ' हा ग्रामीण कथासंग्रह वऱ्हाडी ग्रामीण जीवनातील रूची, शोषितांच्या व्यथा-वेदना आपुलकीने रेखाटताना दिसतात. रंगराव बापू पाटील यांचे 'व्हावर', 'रानकोंबडी', 'मुराळी' हे कथासंग्रह आहेत. त्यांनी ग्रामीण जीवनातील हिकमती, तंटे-बखेडे, पैजा, वैर, खोटेच्या कल्पना, चोरट्या प्रेमाची रंगत, निसर्ग, पिकपाणी, अस्सल ग्रामीण बोलीचा वापर यांच्या सहाय्याने कथा फुलवलेली दिसते. भास्कर चंदनशिव यांचे 'मरणकळा', 'जांभळढव्ह', 'अंगारमाती' इ. ग्रामीण कथासंग्रह आहेत. त्यांनी उस्मानाबाद, बीड या जिल्ह्यामधील वैराण माळरानाचा दुष्काळी भाग कथेत दर्शविला आहे, श्रीराम गुंदेकर, आनंद पाटील, गणेश आवटे, देवदत्त

पाटील, अनुराधा गुरव अशा अनेक कथाकारांनी ग्रामीण कथा समृद्ध केली. या काळात आशय, घाट, अभिव्यक्ती, भाषाविशेष या सर्व गुणांनी कथेचा विकास झालेला दिसतो.

ग्रामीण कादंबरीच्या दृष्टीनेसुद्धा हा काळ महत्त्वाचा आहे. या काळातील साहित्यिक वास्तवतेच्या दृष्टीने साहित्याकडे बघू लागले. परंपरागत ग्रामजीवनापेक्षा बदलते ग्रामजीवन हा त्यांच्या आस्थेचा विषय बनला. ग्रामीण नव्याने उदयाला आलेल्या वर्गाचे, जुन्या व्यावसायिकांच्या संक्रमण अवस्थेचे, विखुरलेल्या भटक्या जातिजमातींचे, सहाकारी चळवळींचे, शेतकरी आंदोलनाचे चित्र तिने रेखाटले. यात वासुदेव मुलाटे यांची 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' ही कादंबरी सहकारी चळवळीचे स्वरूप विशद करते. विश्वास पाटील यांची 'झाडाझडती' ही धरणग्रस्तांच्या दुःखाला वाचा फोडणारी कादंबरी आहे. बाबाराव मुसळे यांची 'हाल्या हाल्या दुदू दे' या कादंबरीत शेतकऱ्यांचे शेतकरी म्हणून, तसेच कौटुंबिक जीवनाचा एक घटक म्हणून दुःखद जगणे हा विषय आहे. पुरूषोत्तम बोरकर यांची 'मेड इन इंडिया' यात शहरी लोकांच्या ढोंगीपणामुळे भ्रमनिरास झालेला कादंबरीचा नायक पंजाबराव ग्रामीण जीवनाशी तुटू पाहणारी नाळ जोडण्याचा मनःपूर्वक प्रयत्न करतो. आनंद पाटील यांची 'कागूद' ही जमीनखरेदीच्या सूत्राशी निगडित आहे. नागनाथ कोत्तापळे यांची 'गांधारीचे डोळे' मध्ये राजकारणाचे हिडीस रूप व त्यातील सामाजिक जाणिवांचे बेगडीपण उघडीस आणले आहे. शंकर पाटील यांची 'मंधान' यात तमाशातून नाचणाऱ्या कलावंत स्त्रियांच्या पडद्यामागील आयुष्याचा वेध घेतला आहे. रवींद्र शोभणे यांच्या 'प्रवाह' मधून ग्रामीण वास्तवाचा आविष्कार चित्रित झालेला आहे. रंगनाथ पठारे यांची 'हारण' ही धनगर समाजातील एका देखण्या मुलीच्या दुर्दैवाची कथा आहे. मधुकर वाकोडे यांची 'झेलझपाट' ही अमरावती परिसरातील आदिवासी कोरकू जमातीच्या जीवनाचे वास्तव चित्रण करणारी कादंबरी आहे. अरुण साधू, अशोक व्हटकर, देवदत्त पाटील, ह. मो. मराठे, बा. ग. केसकर, स. ग. यादव, गणेश आवटे, पांडुरंग कुंभार, सदा कऱ्हाडे, राजन खान, विजय शिरसट अशा अनेक कादंबरीकारांनी ग्रामीण कादंबरी समृद्ध केली. या काळातही ग्रामीण कादंबरीची आशयकक्षा, गावकुसाबाहेरचे दलित जीवन, भटक्या विमुक्तांचे जीवन आणि आदिवासी जनजीवन ही अनुभवक्षेत्रे बरीच व्यापलेली दिसतात.

२.८. समारोप :

ग्रामीण कथात्मक साहित्याचा सुरूवातीपासून आजपर्यंतचा आढावा येथेपर्यंत आपण घेतला. त्यातून पुढील ठळक गोष्टी लक्षात येतात. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण झालेल्या एकूण मराठी कथात्मक साहित्यावर तत्कालीन सुधारणावाद्यांचा प्रभाव असल्याचे दिसते. शहरी मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा, उच्चवर्णीय समाज म्हणजे संपूर्ण मराठी समाज नव्हे. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. या देशातील बहुसंख्य जनता ही खेड्यापाड्यांमधून रानावनांमधून रहाते. या जनतेचे प्रश्न आणि मध्यमवर्गीयांचे प्रश्न वेगळे आहेत, याकडे प्रथम म. फुले यांनी लक्ष वेधले. इंग्रजांनी आणि उच्चवर्णीयांनी शूद्रातिशूद्रांचे चालवलेले शोषण पाहून म. फुले अस्वस्थ झाले होते. स्वाभाविकच मध्यमवर्गीयांनी लिहिलेल्या कथात्मक साहित्यातून शूद्रातिशूद्रांचे दुःख चित्रित होणे अशक्य होते. ग्रामवादाकडे याकाळात साहित्यिकांनी फक्त आदर्श जीवन म्हणूनच पाहिले. ग्रामीण जीवनाची दुःखे त्यांनी समजावून घेतली नाहीत. या काळात ग्रामीण समाज अज्ञानात व दारिद्र्यात अडकला होता. इंग्रजांच्या आर्थिक धोरणामुळे त्यांच्या पारंपरिक व्यवसायावर अवकळा पसरली होती, त्यांच्याकडे लक्ष देणे महत्त्वाचे होते. पण मध्यमवर्गीय साहित्यिकांनी तिकडे दुर्लक्ष केले. या परिस्थितीत म. फुले यांची ग्रामजीवन विषयक प्रेरणा महत्त्वाची वाटते. त्यातूनच पुढे भालेकर, धनुर्धारी, सानेगुरूजी यांच्या लेखनातून ग्रामीण कादंबरीच्या पाऊलखुणा निर्माण झाल्या. खरे तर या काळात हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांमधून जीवनशोधाची प्रेरणा व्यक्त होत होती. तिच्यावर आगरकरी विचारांचा परिणाम दिसतो. तसेच १९२० ते १९४० दरम्यान ग्रामोद्धाराची चळवळ झाली. यातून ग्रामीण कादंबरीच्या स्वरूपावर परिणाम झालेला दिसतो. तसेच ग्रामीण परिसरातील वास्तवाला कलात्मक पातळीवर व्यक्त करण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो. परंतु १९४५ नंतर ग्रामीण कादंबरीने आत्मनिष्ठ दृष्टिकोणातून परंतु कलात्मकतेचे भान ठेवून ग्रामीण जीवनातील व्यथा-वेदना आणि समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचे चित्रण कादंबरीत येऊ लागले.

एकंदरीत, ग्रामीण कादंबरीत सुरूवातीला म. फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीचा परिणाम जाणवतो. पुढे १९२० ते १९४० मध्ये खेड्यांच्या विकासातच देशाचा विकास आहे, या जाणिवेतून कादंबरीकारांनी लेखन केले. पण तो प्रयत्न त्यांनी सहानुभूतीपोटी वाचकांना दाखविण्याच्या प्रयत्नातून केलेला दिसतो. पुढे १९४० ते १९६० मध्ये मराठी ग्रामीण कादंबरीकारांनी जीवनाचे भेदक व वस्तुनिष्ठ चित्रण केलेले दिसते. घटनेपेक्षा मानवी मनाला

प्राधान्य मिळालेले दिसते. यामध्ये सुखटणकर, र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ, श्री. म. माटे, पेंडसे, दांडेकर, चोरघडे, व्यंकटेश माडगूळकर या ग्रामीण साहित्यिकांचे योगदान महत्त्वाचे वाटते.

ग्रामीण कादंबरीच्या क्षेत्रातील महत्त्वाचे कादंबरीकार १९६० नंतर थोडेसे बाजूला सरकलेले दिसतात. या काळात ग्रामीण कादंबरी ग्रामजीवनाच्या जवळ गेलेली दिसते. तसेच याकाळात ग्रामीण कथात्मक साहित्य कथारूपाने अधिक निर्माण झाले. कादंबरीलेखन त्यामानाने कमी झाले. आनंद यादव आणि रा. रं. बोराडे हे या काळात अग्रगण्य कादंबरीकार वाटतात. समाजाच्या विविध थरांमधून आलेले नवशिक्षित कादंबरीकार दिसतात. त्यात प्रत्यक्ष ग्रामजीवन जगलेले, जगत असलेले अनेक लेखक आहेत. त्यांच्या लेखनामुळे पूर्वीचे चित्र बदलले. ग्रामजीवनाची अनुभूती घेणारे मन ग्रामीण कादंबरीतून बोलू लागलेले दिसते. तसेच बरेचसे कादंबरीकार मूळचे खेड्यातले, पण शहरात रूळलेले दिसतात. त्यामुळे गावाकडची माणसे जिव्हाळ्याने उभी करणे त्यांना जमत नाही. सामान्य माणूस ग्रामीण कादंबरीचा केंद्रबिंदू झाला. उद्धव शेळके, हमीद दलवाई, आनंद यादव, रणजित देसाई, महादेव मोरे यांच्या लेखनात हा बदल स्पष्टपणे जाणवतो. संख्येने विपुल, पण अभिरूचीने अप्रगल्भ वाचकांवर डोळा ठेवून १९६० ते १९७० मधील ग्रामीण कादंबरी लिहिलेली दिसते. भाषेच्याबाबतीत नेमकेपणा आल्याचे जाणवते. अशाप्रकारे या काळातील ग्रामीण कथात्मक साहित्य संमिश्र स्वरूपाचे असल्याचे दिसते.

इ.स. १९७० ते आजपर्यंतच्या ग्रामीण कथात्मक साहित्यात खूपच बदल झालेला जाणवतो. १९७७ ला आधुनिक ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाली. धरणग्रस्त, दुष्काळ, शासकीय योजनांमधील अपहार, ग्रामीण माणसाला शासकीय योजनांपासून दूर ठेवणारी वृत्ती, शैक्षणिक संस्थामधील गैरव्यवहार इ. बाबींचे नेमके चित्रण ग्रामीण कादंबरीतून येऊ लागले. यात आनंद यादव, चंद्रकुमार नलगे, नागनाथ कोत्तापळे, शंकरराव खरात, द. ता. भोसले, उत्तम बंडू तुपे, बाबाराव मुसळे, भास्कर चंदनशिव यांनी लेखन केलेले दिसते. यावरून अगोदरच समाजवास्तवाभिमुख असलेल्या या साहित्यप्रवाहाला नव्या वैचारिक मूल्यांची जोड लाभली, असे म्हणता येईल. ग्रामीण बदलाशी निगडित विषय जसे कादंबरीकारांनी हाताळलेले दिसतात, त्याचप्रमाणे बदललेल्या ग्रामीण मनाचाही विचार या काळातील ग्रामीण कादंबरीकारांनी केलेला दिसतो. तसेच राजन गवस, उत्तम बंडू तुपे यांनी

देवदासीच्या अनिष्ट प्रथांविषयी मराठी वाचकांना अंतर्मुख केले. एकंदरीत, मराठी ग्रामीण कादंबरीने या काळात खूप मोठी झेप घेतलेली दिसते.

ग्रामीण कथेचा विचार करता स्वातंत्र्यपूर्व ग्रामीण कथा आजच्या ग्रामीण कथेच्या तुलनेत समर्थ व संपन्न वाटत नाही. नागरजीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कथाकारांनी बऱ्याच काळपर्यंत ग्रामीणत्वाची दखल घेतलेली दिसत नाही. कारण कथाकार व वाचक हे दोन्ही वर्ग शहरातील होते. भारतातील तीन चतुर्थांश लोकसंख्या ग्रामीण परिसरात राहते. संस्कृतिभिन्नतेवरून ग्राम व शहर असा भेद करता येतो. खेड्यातील माणसे पारंपरिक रूढींच्या जोखडात अडकलेली असतात. शेतीशी त्यांचे निकटचे नाते असते. त्या अनुषंगाने घडलेले चित्रण ग्रामीण कथेतून येते. 'काळ तर मोठा कठीण आला' ही १८९७ मध्ये महाराष्ट्रात पडलेल्या दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेचे चित्रण करणारी हरिभाऊंची स्फुट गोष्ट आहे. कारुण्याने ओथंबलेल्या मनाने नागर भाषेत त्यांनी ही कथा लिहिली. त्याच वाटेने अनेक साहित्यिक त्याकाळात गेलेले दिसतात. परंतु श्री. म. माटे यांनी 'उपेक्षितांचे अंतरंग' उघडे करण्यासाठी खास ग्रामीण जीवनाच्या चित्रणाला खरी सुरुवात केलेली दिसते. बहिरंगावर आत्मसंतुष्ट असलेली ग्रामीण कथा माध्यांपासून अंतरंगदर्शनाने कसदार बनली. परंपरांनी जखडलेल्या मध्यमवर्गीय जीवनाबरोबर महार, मांग, रामोशी, भटकंती करणारे यांचेही चित्रण माट्यांनी प्रथम केल्यामुळे पुढील ग्रामीण कथाकारांना माटे आदर्श वाटतात. परंतु स्वप्नरंजन, अद्भुतरम्यता, तत्त्वज्ञान यांचाही वापर या काळातील इतर कथाकारांनी केलेला दिसतो. त्यातून वास्तवदर्शी ग्रामीण जीवन चित्रणाकडे दुर्लक्ष झाल्यासारखे वाटते.

१९४५ नंतरच्या ग्रामीण कथाकारांचा जीवनाचे भेदक व वस्तुनिष्ठ चित्रण करण्याकडे कल दिसतो. मानवी जीवनातील ताण-तणाव, मनाला छळणारे प्रश्न, समस्या यांना प्राधान्य देताना ते दिसतात. उपेक्षितांचे चित्रण त्यांच्या जाणिवांसह ते चित्रित करू लागले. यंत्रयुगाचे आगमन झाल्यानंतर त्याचा परिणाम ग्रामीणत्वावर होत गेलेला दिसतो. निसर्गाची ग्रामीण जीवनाशी अटळ संबद्धता, दैन्य, बेकारी, अंधश्रद्धा, समूहमनाची तीव्रता व सांकेतिकता, विषमता, शेतीची ऋतुमानानुसार बदलणारी कामे यांच्या विविधतेतून ही कथा पुढे आलेली दिसते. आशयाबरोबर अभिव्यक्तीची पद्धतही वेधक असलेली दिसते. एकंदरीत, या काळात कथेने सामाजिक वास्तवाशी नाते जोडलेले दिसते.

१९६० नंतरच्या ग्रामीण कथेत लक्षणीय बदल झालेला जाणवतो. शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, रा. रं. बोराडे, उद्धव शेळके, आनंद यादव, सखा कलाल, चारुता सागर हे

समर्थपणे ग्रामीण वास्तवाला सामोरे गेल्याचे जाणवते. त्यांची कथा अतिरंजिततेकडून वास्तवाकडे, स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे जाताना दिसते. तिच्यातील ओबडधोबडपणा जाऊन ती अधिक नीटनेटकी झालेली दिसते. तरीही त्यात एक साचलेपणा येण्याचा धोका निर्माण झाला होता. आनंद यादव यांनी 'खळाळ' (१९६७) या कथासंग्रहाच्यारूपाने ती कोंडी फोडून ग्रामीण परिसर हे कथाबीज वापरून कथेचे क्षेत्र वाढवलेले दिसते. तसेच ग्रामीण शैली, वाक्प्रचार यांच्या माध्यमातून तिने ग्रामीणता जोपासलेली दिसते. शिवाय बोलीभाषेची ताकद ओळखून या काळात अनेकांनी अस्सल ग्रामीण कथा निर्माण केली आणि निखळ ग्रामीणतेशी नाते सांगणारी कथा निर्माण झाल्याचे दिसून येते. या परंपरेत आनंद यादव, सखा कलाल, चारूता सागर यांची कथा असल्याचे दिसते. ग्रामीण कथेचे क्षितिज उजळले असले, तरी ती नागरकथेच्या हातात हात घालूनच मिरवत होती. म्हणूनच ग्रामीण जीवनातील दैन्य, दारिद्र्य, असंतोष, चीड, अत्याचार यांचे ताटस्थ्याच्या पातळीवर प्रभावी चित्रण झालेले दिसत नाही.

१९७० नंतरची कथा ग्रामीणतेतील अंतस्तत्त्वाचा शोध चिंतनाच्या पातळीवरून घेताना दिसते. कथेमध्ये प्रयोगशीलता आल्याचे जाणवते. उदा. शंकर पाटलांनी तिरप्या अक्षरातील ओळीतून संज्ञाप्रवाह आणण्याचा प्रयत्न केला. उद्धव शेळके यांनी ग्रामीण जीवनाचे दैन्य, स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक संबंधासह आंतरिक ताणतणाव यांना साधन मानून ते गंभीरपणे टिपलेले दिसते. चारूता सागरांनी उपेक्षित जनजातीकडे कणव व तटस्थतापूर्वक लक्ष दिले. ग्रामीण जीवनातील महत्त्वाचा घटक असलेल्या दलित जीवनाचे चित्रण या प्रवाहातील कथांमध्ये आढळते. माट्यांपासून चालू झालेली ही परंपरा व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, उद्धव शेळके, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, चारूता सागर यांनी चालविलेली दिसते. ग्रामीण जीवनातील दैन्य, दारिद्र्य, बेकारी यातील तफावत कथाकारांना जाणवलेली दिसते. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांचा प्रत्यक्ष समाजजीवनातील फोलपणा निदर्शनास आला. यातूनच पारंपरिक दारिद्र्य, शोषण, अत्याचार, भ्रष्टाचार याविषयीची चीड निर्माण झाल्याचे जाणवते. मात्र या सर्व खदखदत्या सामाजिकतेचे चित्रण पुरेशा प्रभावनिशी ग्रामीण कथेतून येऊ शकले नाही. त्यामुळे मदन कुलकर्णी म्हणतात, "प्रादेशिक कथाप्रवाहात आता आवर्त निर्माण झालेले आहेत."^{३२} एकदंरीत, कथेत विविध प्रकारचे बदल झालेले जाणवतात. ग्रामीण व प्रादेशिक कथात्मक साहित्याच्या या वाटचालीच्या पार्श्वभूमीवर आता तिसऱ्या प्रकरणांमध्ये आपण माणदेशाचा सर्वांगीण परिचय करून घेणार आहोत.

२.९. संदर्भ ग्रंथ :

१. गंगाधर बाळकृष्ण, : 'अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका', मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, तिसरी आवृत्ती : १९७१, पृ. ३२.
२. पाटील गंगाधर, : 'कथन - मीमांसा', अनुष्ठुभ, दिवाळी अंक, १९९१, पृ. ८८.
३. : तत्रैव, पृ. ९०, ९१.
४. यादव आनंद, : 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, दुसरी आवृत्ती : १९८४, पृ. ९.
५. : तत्रैव, पृ. ३०.
६. कोत्तापल्ले नागनाथ, : 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध', 'प्रस्तावना', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती : १९८५, पृ. ३,४.
७. : तत्रैव, पृ. ११.
८. बोराडे रा. रं., : 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका', पुणे, जुलै - डिसेंबर १९८०, अंक २१४ - २१५, पृ. १०८.
९. Phyllis Beutley : The English Regional Novel - P.13.
१०. बोराडे रा. रं., : 'प्रतिष्ठान', औरंगाबाद, नव्हें - डिसे. १९६४, पृ. ४६.
११. कुलकर्णी द. भि. , : 'तिसऱ्यांदा रणांगण', विजय प्रकाशन, नागपूर, १९७६. पृ. ९७.
१२. बोरकर बा. भ., : 'बोरकरांची कविता', मौज प्रकाशन, मुंबई, १९६०, पृ. २५.
१३. यादव आनंद, : उनि., पृ. ७६.

१४. बांदिवडेकर चंद्रकांत, : 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका' (ग्रामीण साहित्य विशेषांक), पुणे, १९६३, पृ. १३३.
१५. James D. Hart : "The Oxford companion of American Literature, New York, Oxford University Press, 1956, P. 702
१६. वाजपेयी प्रकाश, : 'हिंदी आंचलिक उपन्यास', नन्दकिशोर एगड संस, वाराणसी, प्रथमावृत्ती : १९६४, पृ. ५.
१७. शर्मा माखनलाल, : 'हिंदी उपन्यास सिद्धांत और समीक्षा', राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, वर्धा, प्रथमावृत्ती : १९५५, पृ. २१८.
१८. यादव आनंद, : उनि., पृ. ७६.
१९. कुलकर्णी मधु, : 'ग्रामीण साहित्य आणि साहित्यप्रकार', महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, (ग्रामीण साहित्य विशेषांक), जून १९८०, पृ. ४५.
२०. कुलकर्णी द. भि., : उनि., पृ. ९२.
२१. शेवडे इंदुमती, : 'मराठी कथा : उद्गम आणि विकास', सौमय्या पब्लिकेशन्स, मुंबई, प्रथमावृत्ती : १९७३, पृ. २८३.
२२. फडके ना. सी., : 'प्रतिभा विलास', विश्वकर्मा साहित्यमाला, मुंबई, प्रथमावृत्ती : पृ. १९६६.
२३. यादव आनंद, : उनि., पृ. ६२-६३.
२४. कोत्तापळे नागनाथ, : उनि., पृ. १५.
२५. गाडगीळ स. रा., : 'प्रतिष्ठान', औरंगाबाद, फेब्रुवारी ते एप्रिल, १९६४, पृ. ५४.

२६. पाटील म. सु., : 'अक्षरवाटा', अनमोल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती : १९८२, पृ. २४.
२७. जोगळेकर गं. ना. : 'म. सा. प.' (ग्रामीण साहित्य विशेषांक) जून १९८०, पृ. ५५.
२८. खांडेकर वि. स., : 'ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती: १९८१, पृ. ६८.
२९. देशपांडे अ.ना., : 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', व्हिनस प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण १९७०, पृ. ४८०.
३०. मंत्री रमेश, : 'साहित्यिक गप्पा', ललित, मुंबई, जुन १९७१, पृ. २०.
३१. पवार गो. मा., : 'प्रतिष्ठान' (कादंबरी विशेषांक), औरंगाबाद, जानेवारी १९८१, पृ. २.
३२. कुलकर्णी मदन, : 'समकालीन साहित्य : प्रवृत्ती आणि प्रवाह', (डॉ. द. भि. कुलकर्णी अभिनंदन ग्रंथ), विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती : १९८५, पृ. २५४.